

କାରକ ଓ ବିଭକ୍ତି

(କ) କାରକର ସାମାନ୍ୟ ଜ୍ଞାନ :

ନିମ୍ନଲିଖିତବାକ୍ୟାନି ପଠତ :

(କ) ଦେବଦତ୍ତ ବିଦ୍ୟାଳୟ ଗଛଟି ।

(ଖ) ସେବକୌ କାର୍ଯ୍ୟ କୁରୁତଃ ।

(ଗ) ଶିକ୍ଷକଃ କ୍ଷମା ଆଗଚ୍ଛତି ।

ଉପରୋକ୍ତ ତିନିଗୋଟି ବାକ୍ୟରେ ‘ଗଛଟି’, ‘କୁରୁତଃ’ ଓ ‘ଆଗଚ୍ଛତି’- ଏହି ତିନିଗୋଟି କ୍ରିୟାପଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ଏହି କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକର ବାକ୍ୟରେ ଥିବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପଦ ଯଥା : ଦେବଦତ୍ତ, ବିଦ୍ୟାଳୟ, କାର୍ଯ୍ୟ, କ୍ଷମା ଇତ୍ୟାଦି ପଦ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଛି । ତେଣୁ ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ‘ଦେବଦତ୍ତ’ ଓ ‘ବିଦ୍ୟାଳୟ’ ପଦ କ୍ରିୟାପଦ ‘ଗଛଟି’ ସହିତ ଅନୃତ ବା ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହେଉଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଏମାନେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ‘କାରକ’ ଅଟନ୍ତି ।

(ଖ) ସଂଜ୍ଞା ଓ ପ୍ରକାରଭେଦ :

ବାକ୍ୟରେ କ୍ରିୟାପଦ ସହିତ ଯେଉଁ ପଦର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥାଏ, ତାକୁ ‘କାରକ’ କୁହାଯାଏ ।^୧ ଅତଏବ ଦେବଦତ୍ତ, ବିଦ୍ୟାଳୟ, ସେବକୌ, କାର୍ଯ୍ୟ, ଶିକ୍ଷକଃ ଓ କ୍ଷମା - ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକ ‘କାରକ’ ଅଟନ୍ତି । କ୍ରିୟାପଦ ସହ ବାକ୍ୟରେ ଥିବା ଅନ୍ୟପଦମାନଙ୍କର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବାରୁ କାରକର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରଭେଦ ରହିଅଛି । ଯେପରି ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ‘ଗଛଟି’ କ୍ରିୟା ସମ୍ପାଦନରେ ‘ଦେବଦତ୍ତ’ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଅଟେ । ସେ କ୍ରିୟା ସମ୍ପାଦକ ହୋଇଥିବାରୁ କ୍ରିୟାପଦ ସହିତ ତା’ର କର୍ତ୍ତୃସମ୍ବନ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତ ହେଉଅଛି । ସୁତରାଂ ‘ଦେବଦତ୍ତ’ ବାକ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତୃକାରକ ଅଟେ । ସେହିପରି ‘ସେବକୌ’ ଓ ‘ଶିକ୍ଷକଃ’ ମଧ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃକାରକ ଅଟନ୍ତି ।

କାରକ ଛଅ ପ୍ରକାର । ଯଥା- କର୍ତ୍ତୃକାରକ, କର୍ମକାରକ, କରଣକାରକ, ସଂପ୍ରଦାନ କାରକ, ଅପାଦାନ କାରକ ଓ ଅଧିକରଣ କାରକ । ଏତଦ୍ ଭିନ୍ନ ବାକ୍ୟରେ ‘ସମ୍ବନ୍ଧ ପଦ’ ମଧ୍ୟ ଥାଏ । ନିମ୍ନରେ ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟରେ ସମସ୍ତ ଛଅଗୋଟି କାରକ ଓ ସମ୍ବନ୍ଧପଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି ।

ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜା ଦଶରଥ ପ୍ରାତଃକାଳରେ ମାଗୁଥିବା ଲୋକଙ୍କୁ ରାଜକୋଷରୁ ଅମାତ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ବାରା ଧନଦାନ କରୁଥିଲେ ।

୧- କିଏ ଦାନ କରୁଥିଲେ ? ଦଶରଥ-ଦଶରଥ-କର୍ତ୍ତୃକାରକ ଓ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ।

୨- କ’ଣ ଦାନ କରୁଥିଲେ ? ଧନ-ଧନମ୍-କର୍ମକାରକ ଓ ଦ୍ବିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ।

୩- କାହାଦ୍ବାରା ଦାନ କରୁଥିଲେ ? ଅମାତ୍ୟମାନଙ୍କଦ୍ବାରା- ଅମାତ୍ୟେ-କରଣ କାରକ ଓ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ।

୪- କାହାକୁ ଦାନ କରୁଥିଲେ ? - ମାଗୁଥିବା ଲୋକଙ୍କୁ -ଯାଚକେତ୍ୟଃ-ସଂପ୍ରଦାନ କାରକ ଓ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ।

୫- କେଉଁଠାରୁ ଦାନ କରୁଥିଲେ ? - ରାଜକୋଷରୁ-ରାଜକୋଷାତ୍-ଅପାଦାନ କାରକ ଓ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ।

୬- କେତେବେଳେ ଦାନ କରୁଥିଲେ ?- ପ୍ରାତଃକାଳରେ- ପ୍ରାତଃକାଳେ- ଅଧିକରଣ କାରକ ଓ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ।

୭- କେଉଁଦେଶର ରାଜା ?- ଅଯୋଧ୍ୟାର- ଅଯୋଧ୍ୟାୟାଃ-ସମ୍ବନ୍ଧପଦ ଓ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ।

୧. ‘କ୍ରିୟାନ୍ବୟତ୍ କାରକତ୍ବମ୍’ । କ୍ରିୟା ଜନକତ୍ବ କାରକତ୍ବମ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ଯିଏ କ୍ରିୟାର ଜନକ ତାକୁ ମଧ୍ୟ ‘କାରକ’ କୁହାଯାଏ ।

ତେଣୁ -

ଅଯୋଧ୍ୟାୟାଃ ରାଜା ଦଶରଥଃ ପ୍ରାତଃକାଳେ ଅମାତ୍ୟୋଃ ରାଜକୋଷାତ୍ ଯାତକେଭ୍ୟଃ ଧନମ୍ ଅଦଦାତ୍ ।
ଏହିପରି କାରକ ଛଅ ପ୍ରକାର ଅଟେ ।^୯

(ଗ) ବିଭକ୍ତି :

- (୧) ସଂଖ୍ୟା ବା ବଚନ ଓ କାରକ ଯେଉଁ ସଂକେତଦ୍ୱାରା ଚିହ୍ନିତ ହୁଏ, ସେହି ସଂକେତଗୁଡ଼ିକୁ ବିଭକ୍ତି କୁହାଯାଏ ।
ଯଥା : ବାଳକଃ ଗଚ୍ଛତି । ବାଳକୋ ପଶ୍ୟ । ବାଳକୋଃ ଗମ୍ୟତେ । ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ‘ସୁ’ ଦ୍ୱାରା ‘ବାଳକଃ’
କର୍ତ୍ତୃକାରକ ଓ ଏକବଚନ, ଦ୍ୱିତୀୟ ବାକ୍ୟରେ ‘ଐ’ ଦ୍ୱାରା ‘ବାଳକୋ’ କର୍ମକାରକ ଓ ଦ୍ୱିବଚନ ଏବଂ ତୃତୀୟ
ବାକ୍ୟରେ ‘ଏ’ (ଭିଷ୍) ଦ୍ୱାରା ‘ବାଳକୋଃ’ ଅନୁକ୍ତ କର୍ତ୍ତା ଓ ବହୁବଚନ ବୋଲି ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଛି ।
- (୨) ବିଭକ୍ତି ସାତ ପ୍ରକାର । ଯଥା- ପ୍ରଥମା, ଦ୍ୱିତୀୟା, ତୃତୀୟା, ଚତୁର୍ଥୀ, ପଞ୍ଚମୀ, ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ।
- (୩) ଉକ୍ତ ସାତପ୍ରକାର ବିଭକ୍ତି କାରକ ବିଭକ୍ତି ଓ ଉପପଦ ବିଭକ୍ତି ଭେଦରେ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ‘କ୍ରିୟା’ଯୋଗରେ
ହେଉଥିବା ବିଭକ୍ତିକୁ କାରକ ବିଭକ୍ତି ଓ ‘ପଦ’ ଯୋଗରେ ହେଉଥିବା ବିଭକ୍ତିକୁ ‘ଉପପଦ’ ବିଭକ୍ତି କୁହାଯାଏ ।
ଯଥା- (୧) ଶିବଂ ନମସ୍କର । ଏଠାରେ କର୍ତ୍ତୃପଦ ‘ଭୂମ୍’ ଉତ୍ତ୍ୟ ଅଛି । ତେବେ କ୍ରିୟାପଦ ‘କୁରୁ’ ପାଇଁ
‘ଶିବ’ ଶବ୍ଦ ‘କର୍ମପଦ’ ଅଟେ । କାରଣ ଏହା କର୍ତ୍ତାର ଇପ୍ସିତତମ । ତେଣୁ କର୍ମକାରକରେ କର୍ମଠାରେ
(ଅନୁକ୍ତେ) କର୍ମଣି ଦ୍ୱିତୀୟା ସୁତ୍ରରେ ଦ୍ୱିତୀୟାବିଭକ୍ତି ବିଧାନ କରାଗଲା । ଏହା ‘କାରକ ବିଭକ୍ତି’ ଅଟେ ।
କିନ୍ତୁ (୨) ଶିବାୟ ନମଃ । ଏଠାରେ କ୍ରିୟାପଦ ନଥିବାରୁ ଉପପଦ ବିଭକ୍ତି ଅନୁସାରେ ‘ନମଃ’ ଶବ୍ଦଯୋଗେ
‘ଶିବ’ ଶବ୍ଦରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ବିଧାନ ହେଲା । ଏହାକୁ ‘ଉପପଦ ବିଭକ୍ତି’ କୁହାଯାଏ ।
- (୪) ପ୍ରତ୍ୟେକ ‘କାରକ’ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଭକ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ‘ସମ୍ବନ୍ଧ ପଦ’ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିକୁ
ଗ୍ରହଣ କରେ । ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦର ‘କ୍ରିୟାପଦ’ ସହିତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ନଥାଏ । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ
ସଂଜ୍ଞାପଦର ଅନ୍ୟ ଏକ ସଂଜ୍ଞାପଦ ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥାଏ । ତେଣୁ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦ କାରକର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୁଏ
ନାହିଁ । ଏହାକୁ ‘ସମ୍ବନ୍ଧପଦ’ କୁହାଯାଏ । ଯଥା- ରାଜଃ ପୁରୁଷାଃ ଆଗଚ୍ଛନ୍ତି- ଏଠାରେ ‘ରାଜଃ’ ସମ୍ବନ୍ଧପଦ
ଅଟେ । କାରଣ ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ‘ପୁରୁଷାଃ’ ସହିତ ରହିଛି, ‘ଆଗଚ୍ଛନ୍ତି’ କ୍ରିୟାପଦ ସହିତ ଏହାର
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇପାରୁନାହିଁ ।
- (୫) ସମ୍ବୋଧନ- ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ବିଭକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟତୀତ ଏକ ସମ୍ବୋଧନ ପଦର ରୂପ ମଧ୍ୟ ରହିଥାଏ । ଏହାର
ପ୍ରୟୋଗ କାହାକୁ ‘ଡାକିବା’ ରେ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ । ଏହି ସମ୍ବୋଧନ ପଦର ରୂପ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ପରି
ହୋଇଥାଏ । ଅବଶ୍ୟ ସମ୍ବୋଧନ ଏକବଚନରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ଏକବଚନ ରୂପର ଅନେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ
ହୋଇଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଦ୍ୱିବଚନ ଓ ବହୁବଚନରେ ରୂପ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିର ଅବିକଳ ରୂପକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ । ଯଥା-
ଠୋ ବାଳକ, ଠୋ ବାଳକୋ, ଠୋ ବାଳକାଃ ଇତ୍ୟାଦି । ନିମ୍ନରେ ଗୋଟିଏ ପଦର ସମସ୍ତ ବିଭକ୍ତିରେ
ପ୍ରୟୋଗର ଉଦାହରଣ ଦିଆଗଲା ।

ରାମୋ ରାଜମଣିଃ ସଦା ବିଜୟତେ ରାମଂ ରମେଶଂ ଭଜେ

ରାମେଶାଭିହତା ନିଶାଚରଚମ୍ବୁଃ ରାମାୟ ତସ୍ମୈ ନମଃ ॥

ରାମାନୁଷ୍ଠି ପରାୟଣଂ ପରତରଂ ରାମସ୍ୟ ଦାସୋଽସ୍ମ୍ୟହଂ

ରାମେ ଚିତ୍ତଲୟଃ ସଦା ଭବତୁ ମେ ହେ ରାମ ! ମାମୁଦ୍ଧର ॥

୧. “କର୍ତ୍ତା କର୍ମ ଚ କରଣଂ ସଂପ୍ରଦାନଂ ତଥୈବ ଚ ।

ଅପାଦାନାଧିକରଣମ୍ ଇତ୍ୟାହୁଃ କାରକାଣି ଷଟ୍ ॥”

୨. “ସଂଖ୍ୟାକାରକବୋଧଯିତ୍ରୀ ବିଭକ୍ତିଃ ॥”

ଅଭ୍ୟାସଃ

୧ । କୋଷକାତ୍ ଯଥାର୍ଥପଦଂ ନିରୂପ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ପିତା : ଅୟମ୍ ଏକଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଃ । ଅତଃ _____ ପଠନ୍ତି ।

ପୁତ୍ରଃ : ଏଷଃ କଃ ଗଚ୍ଛତି ?

ପିତା : ଅୟଂ _____ ଗଚ୍ଛତି ।

ପୁତ୍ରଃ : ତତ୍ର ବାଟିକାୟାଂ କେ କାର୍ଯ୍ୟଂ କୁର୍ବନ୍ତି ?

ପିତା : ତେ _____ ବାଟିକାୟାଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ କୁର୍ବନ୍ତି ।

ପୁତ୍ରଃ : ଏତୌ କୌ ଆଗଚ୍ଛତଃ ?

ପିତା : _____ ବିଦ୍ୟାଳୟମ୍ ଆଗଚ୍ଛତଃ ।

ପୁତ୍ରଃ : ତତ୍ର କେ ଦଣ୍ଡାୟମାନାଃ ସନ୍ତି ?

ପିତା : ତତ୍ର _____ ଦଣ୍ଡାୟମାନାଃ ସନ୍ତି ।

(ଅଭିଭାବକଃ, ସେବକଃ, ଛାତ୍ରଃ, ଦେବଦତ୍ତଃ, ଶିକ୍ଷକୌ)

୨ । ‘କ’ ସ୍ତମ୍ଭସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃପଦାନାଂ ‘ଖ’ ସ୍ତମ୍ଭସ୍ୟ କ୍ରିୟାପଦୈଃ ସହ ମେଳନଂ କୃତ୍ବା ‘ଗ’ ସ୍ତମ୍ଭେ ବାକ୍ୟାନି ଲିଖତ ।

	କ	ଖ	ଗ
ଯଥା :	ପବନଃ	ବହତି	<u>ପବନଃ ବହତି</u> ।
	ନଦ୍ୟଃ	ଭାନ୍ତି	_____ ।
	ଘନାଃ	ସମାଶ୍ୱସନ୍ତି	_____ ।
	ମଉଗଜାଃ	ଧାୟନ୍ତି	_____ ।
	ବନାନ୍ତାଃ	ନୃତ୍ୟନ୍ତି	_____ ।
	ପ୍ରିୟାବିହୀନାଃ	ନଦନ୍ତି	_____ ।
	ଶିଶୁନଃ	ବର୍ଷନ୍ତି	_____ ।
	ପ୍ଲବଙ୍ଗାଃ	ବହନ୍ତି	_____ ।

ସୂଚନା : ବହନ୍ତି ବର୍ଷନ୍ତି ନଦନ୍ତି ଭାନ୍ତି ଧାୟନ୍ତି ନୃତ୍ୟନ୍ତି ସମାଶ୍ୱସନ୍ତି ।
ନଦେୟା ଘନାଃ ମଉଗଜାଃ ବନାନ୍ତାଃ ପ୍ରିୟାବିହୀନାଃ ଶିଶୁନଃ ପ୍ଲବଙ୍ଗାଃ ॥

୩ । କୋଷକାତ୍ କର୍ତ୍ତୃପଦଂ ନିରୂପ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

(କ) _____ ଶିକ୍ଷକଂ ପୂଚ୍ଛତି ।

(ଖ) _____ ସାହିତ୍ୟଂ ପଠସି ।

(ଗ) _____ ଫଳଂ ନେଷ୍ୟାମଃ ।

(ଘ) _____ କଳହଂ ମା କୁରୁତମ୍ ।

(ଙ) _____ ଗ୍ରାମଂ ଗଚ୍ଛାବଃ ।

(ବୟମ୍, ତ୍ୱମ୍, ଛାତ୍ରଃ, ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ଯୁବାମ୍)

କର୍ତ୍ତୃକାରକ ଓ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି

୧। କିଏ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି ?

- (କ) ଛାତ୍ର ପଠନ୍ତି ।
- (ଖ) ବାଳକଃ ପଶ୍ୟତି ।
- (ଗ) ଦେବଦତ୍ତଃ ଗଚ୍ଛତି ।

ଏଠାରେ ଛାତ୍ର ‘ପଠନ୍’ କାର୍ଯ୍ୟ, ବାଳକ ‘ଦର୍ଶନ’ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଦେବଦତ୍ତ ‘ଗମନ’ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ ଏମାନେ ସେହି ସେହି କ୍ରିୟା ସାଧନ ପାଇଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବା ପ୍ରଧାନ ଅଟନ୍ତି । ଅତଏବ ସେମାନେ ବାକ୍ୟରେ ‘କର୍ତ୍ତା’ ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ କ୍ରିୟା ସାଧନ ପାଇଁ ଯେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବା ପ୍ରଧାନ, ତାକୁ ‘କର୍ତ୍ତା’ କୁହାଯାଏ ।^୧

୨। ପ୍ରଧାନ = ମୁଖ୍ୟ = ବାଚ୍ୟ = ଉକ୍ତ - ଏହି ଚାରିଗୋଟି ଶବ୍ଦ ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଅଟନ୍ତି । ଉପରୋକ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ କର୍ତ୍ତା ପ୍ରଧାନ ବା ବାଚ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ ଅଟନ୍ତି । ‘କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ’ରେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଉକ୍ତ କର୍ତ୍ତାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିକୁ ସଂସ୍କୃତରେ ‘ଉକ୍ତେ କର୍ତ୍ତ୍ରି ପ୍ରଥମା’ କୁହାଯାଏ ।^୨ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖ ।

- (କ) ଛାତ୍ରଃ ସଂସ୍କୃତଂ ପଠତି ।
- (ଖ) ବାଳକଃ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ପଶ୍ୟତି ।
- (ଗ) ଦେବଦତ୍ତଃ ଗ୍ରାମଂ ଗଚ୍ଛତି ।

ଉପରୋକ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ‘କର୍ତ୍ତା’ ପ୍ରଧାନ ବା ଉକ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ ତେଣୁ ଉକ୍ତ କର୍ତ୍ତା ‘ଛାତ୍ର’, ‘ବାଳକ’ ଓ ‘ଦେବଦତ୍ତ’ ଠାରେ ‘ଉକ୍ତେ କର୍ତ୍ତ୍ରି ପ୍ରଥମା’ ବା ‘କର୍ତ୍ତ୍ରି ପ୍ରଥମା’ ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ବିଧାନ କରାଗଲା ।

୩। ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ପଢ଼ ।

- (କ) ଛାତ୍ରେଣ ଇତିହାସଃ ପଠ୍ୟତେ ।
- (ଖ) ବାଳକେନ ଚନ୍ଦ୍ରଃ ଦୃଶ୍ୟତେ ।
- (ଗ) ଦେବଦତ୍ତେନ ଗ୍ରାମଃ ଗମ୍ୟତେ ।

ଉପରୋକ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ କର୍ମପଦ ‘ଇତିହାସଃ’, ‘ଚନ୍ଦ୍ରଃ’ ଓ ‘ଗ୍ରାମଃ’ ଉକ୍ତ ବା ପ୍ରଧାନ ହୋଇଥିବାରୁ, ଏହି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ କର୍ମବାଚ୍ୟରେ ଅଛନ୍ତି । ତେଣୁ କର୍ମବାଚ୍ୟରେ କର୍ମଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^୩

୪। (କ) ହେ ଛାତ୍ରଃ ! ଅଦ୍ୟ କିଂ ପଠିଷ୍ୟଥ ?

- (ଖ) ଅରେ ବାଳକ ! ତବ ନାମ କିମ୍ ?

୧. ‘ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କର୍ତ୍ତା’ ।

୨. “ଉକ୍ତେ କର୍ତ୍ତ୍ରି ପ୍ରଥମା”- କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତା ଉକ୍ତ ହୁଏ । ଉକ୍ତ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ପ୍ରଥମା ହୁଏ । ଅନୁକ୍ତ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ତୃତୀୟା ହୁଏ ।

୩. ଉକ୍ତେ କର୍ମଣି ପ୍ରଥମା ।

ଏଠାରେ ହେ, ଅରେ ଇତ୍ୟାଦି ପଦରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଛାତ୍ର, ବାଳକ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ‘ସମ୍ବୋଧନ’କୁ ବୁଝାଇଲେ ‘ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି’ ହୋଇଥାଏ । ସମ୍ବୋଧନର ଏକବଚନରେ ରୂପ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଯାଏ ମାତ୍ର ଦ୍ୱିବଚନ ଓ ବହୁବଚନ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ପରି ହୋଇଥାଏ ।^୧

୫। (କ) ତୁମ୍ଭ ଏବ ମମ ପରମଃ ବନ୍ଧୁ ।

(ଖ) ଆସୀତ୍ ପୁରା ବାଲ୍ମୀକିଃ ନାମ ମହାନ କବିଃ ।

(ଗ) ରାମଃ ଇତି ବାଳକଃ ଅତ୍ର ପଠତି ।

ଏଠାରେ ଏବ (କେବଳ), ନାମ (ନାମକ), ଇତି (ବୋଲି) ପ୍ରଭୃତି ଅବ୍ୟୟ ପଦ ଅଟନ୍ତି । ‘ତୁମ୍ଭ’, ବାଲ୍ମୀକିଃ ଓ ରାମଃ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ଯେଉଁ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି, ତାହା ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଅବ୍ୟୟ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗରେ ହୋଇଛି । ଏହାକୁ ‘ଅବ୍ୟୟଯୋଗେ ପ୍ରଥମା’ କୁହାଯାଏ ।^୨

ମନେରଖ

- କ୍ରିୟାସାଧନରେ ଯେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବା ପ୍ରଧାନ, ତାକୁ କର୍ତ୍ତା କୁହାଯାଏ ।
- ଯେଉଁ ବାକ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତାପ୍ରଧାନ, ତାହା କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ ଏବଂ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
- ସମ୍ବୋଧନ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିଭକ୍ତି ନୁହେଁ । ଏହା ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।
- ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ଏକବଚନ ବ୍ୟତୀତ ସମ୍ବୋଧନର ରୂପ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ସଦୃଶ ।
- ସମ୍ବୋଧନକୁ ବୁଝାଇଲେ ପ୍ରଥମା ବଭକ୍ତି ହୁଏ ।
- କେତେକ ଅବ୍ୟୟଯୋଗେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ଅଧୋଲିଖିତପଦାନାଂ ସମ୍ବୋଧନେ ରୂପାଣି ଲିଖତ । ଯଥା : ମାତା- ହେ ମାତଃ !

(କ) ସୌରଭଃ _____ । (ଚ) ଭ୍ରାତା _____ ।

(ଖ) ଦେବୀ _____ । (ଛ) ନନ୍ଦ୍ୟଃ _____ ।

(ଗ) ମୁନିଃ _____ । (ଜ) ବାଳିକେ _____ ।

(ଘ) ପ୍ରଭୁଃ _____ । (ଝ) ହରିଃ _____ ।

(ଡ) ଲତା _____ । (ଞ) ପୁତ୍ରାଃ _____ ।

୨। ଅଧୋଲିଖିତାନି ଅବ୍ୟୟପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ । ଯଥା : ଏବ - ସତ୍ୟମ୍ ଏବ ଜୟତେ ।

ଇତି _____ ।

ଅପି _____ ।

ନାମ _____ ।

୧. ‘ସମ୍ବୋଧନେ ଚ’

୨. ‘କୃଚିନ୍ଦ୍ରିପାତେନ ଅଭିଧାନମ୍’ (ଅବ୍ୟୟଯୋଗେ ପ୍ରଥମା) ।

୩। କୋଷକାତ୍ ଯଥାର୍ଥ କର୍ତ୍ତୃପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ । ଯଥା : ଛାତ୍ରୋ ବ୍ୟାକରଣଂ ପଠତଃ ।

- (କ) _____ ଗାଂ ବଧାତି । (ଚ) _____ ଦେଶଂ ରକ୍ଷତି ।
 (ଖ) _____ ହରିଂ ଭଜତି । (ଛ) _____ ବୃକ୍ଷମ୍ ଆରୋହତଃ ।
 (ଗ) _____ ଗୁରୁଂ ପ୍ରଣମାମି । (ଜ) _____ ମନ୍ଦିରଂ ଗମିଷ୍ୟଥଃ ।
 (ଘ) _____ ଦୁଗ୍ଧଂ ପିବତଃ । (ଝ) _____ ପାଠଂ ସ୍ମରାମଃ ।
 (ଟ) _____ ଚିତ୍ରାଣି ପଶ୍ୟତି । (ଞ) _____ କୁତ୍ର ଗଚ୍ଛସି ?

(ବୟମ୍, ବାଲୋ, ଗୋପାଳଃ, ବାନରୋ, ଅହମ୍, ଶିଶବଃ, ତ୍ବମ୍, ସୈନିକଃ, ଯୁବାମ୍, ଭକ୍ତଃ)

୪। କୋଷକାତ୍ (ଉକ୍ତ) କର୍ମପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ । ଯଥା : ରମେଣ ରାବଣଃ ହତଃ ।

- (କ) ଛାତ୍ରେଣ _____ ପଠ୍ୟତେ । (ଚ) ମାତ୍ରା _____ ଉଚ୍ୟତେ ।
 (ଖ) ଭକ୍ତେନ _____ ସେବ୍ୟତେ । (ଛ) ଦ୍ବୟା _____ ଦୃଷ୍ଟା ।
 (ଗ) ରାମେଣ _____ ଗମ୍ୟତେ । (ଜ) କେନ _____ କ୍ରିୟତେ ।
 (ଘ) ମୟା _____ ଉକ୍ତଃ । (ଝ) ବାଳିକୟା _____ ନାୟତେ ।
 (ଟ) ରାଜା _____ ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟତେ । (ଞ) ଲକ୍ଷ୍ମ୍ୟା _____ ସେବ୍ୟତେ ।

(କାର୍ଯ୍ୟମ୍, ଗ୍ରାମଃ, ଭଗବାନଃ, ଭୃତ୍ୟଃ, ପାଠଃ, କନ୍ୟା, ଜଗନ୍ନାଥଃ, ମାତା, ଜଳମ୍, ଶିକ୍ଷକଃ)

କର୍ମକାରକ ଓ ଦ୍ବିତୀୟା ବିଭକ୍ତି

୧। ଛାତ୍ରଃ ସଂସ୍କୃତଂ ପଠତି ।

ବାଳକଃ ଚିତ୍ରଂ ପଶ୍ୟତି ।

ଦ୍ବମ୍ ଓଦନଂ ଖାଦସି ।

ଉପରୂପକ୍ର ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ କର୍ତ୍ତା ‘ଛାତ୍ରଃ’, ‘ଅହମ୍’ ଓ ‘ଦ୍ବମ୍’ର ମୁଖ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଯଥାକ୍ରମେ ‘ସଂସ୍କୃତମ୍’, ‘ଚିତ୍ରମ୍’ ଓ ‘ଓଦନମ୍’ ଅଟେ । କର୍ତ୍ତାର ଯାହା ଇପ୍ପସିତତମ, ତାହା କର୍ମ । ତେଣୁ ସଂସ୍କୃତ, ଚିତ୍ର ଓ ଓଦନ ପଦଗୁଡ଼ିକ ‘କର୍ମପଦ’ ଅଟନ୍ତି । ଏହାକୁ ‘କର୍ମଣି ଦ୍ବିତୀୟା’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ କର୍ତ୍ତୃପଦ ଉକ୍ତ ବା ପ୍ରଧାନ ହୋଇଥିବାରୁ ‘କର୍ମ’ ଏଠାରେ ଅନୁକ୍ର । ଅତଏବ ଅନୁକ୍ର କର୍ମଠାରେ ଦ୍ବିତୀୟା (ଅନୁକ୍ର କର୍ମଣି ଦ୍ବିତୀୟା) ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

୨। ହରିଃ ବୈକୁଣ୍ଠମ୍ ଅଧିଶେତେ ।

ଭୂପତିଃ ସିଂହାସନମ୍ ଅଧିଷିଷତି ।

ଗୁରୁଃ ଆସନମ୍ ଅଧାସ୍ତେ ।

ଏଠାରେ ‘ଅଧି’ ଉପସର୍ଗ ଯୁକ୍ତ ଶୀ (ଶୀତ୍), ସ୍ତ୍ରୀ, ଆସ୍ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗରେ ଅଧିକରଣ ସ୍ଥାନରେ କର୍ମସଂଜ୍ଞା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ବୈକୁଣ୍ଠ, ସିଂହାସନ ଓ ଆସନ ପଦରେ ଦ୍ବିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।’

୩। ମୁନୟଃ କୁଟୀରମ୍ ଉପବସନ୍ତି ।

ମୃଗାଃ ବନମ୍ ଅନୁବସନ୍ତି ।

୧. କର୍ତ୍ତୁଃ ଇପ୍ପସିତତମଂ କର୍ମ- କର୍ତ୍ତାର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟକୁ କର୍ମ କୁହାଯାଏ ।

୨. ଅଧିଶୀତ୍ସ୍ତ୍ରୀୟାଂ କର୍ମ

ବିହଙ୍ଗ ନାଡ଼ମ୍ ଅଧିବସତି ।

କୃଷକ ଗ୍ରାମମ୍ ଆବସତି ।

‘ବସ୍’ ଧାତୁ ପୂର୍ବରେ ‘ଉପ’, ‘ଅନୁ’, ‘ଅଧି’ ଓ ‘ଆ’ ଉପସର୍ଗ ରହିଲେ ଅଧିକରଣ କାରକ କର୍ମସଂଜ୍ଞା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ^୩, ଏବଂ ସେଠାରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ‘ଉପବସତି’ର ଅର୍ଥ ଉପବାସ ବୁଝାଉଥିଲେ, ଆଧାର କର୍ମ ସଂଜ୍ଞା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ଅର୍ଥାତ୍ ସପ୍ତମୀ ସ୍ଥାନରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଯଥା- ଦରିଦ୍ରାଃ ଗୃହେ ଉପବସନ୍ତି ।

ଶ୍ରମିକଃ କୁଟୀରେ ଉପବସତି ।

୪। ସାଧୁଃ ସନ୍ନାଗ୍ନିମ୍ ଅଭିନିବିଶତେ ।

ଅଭି ଓ ନି ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ‘ବିଶ୍’ ଧାତୁର ଆଧାରରେ କର୍ମକାରକ ହୋଇଥାଏ । ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା : ବାଳକାନାଂ ପାଠେ ଅଭିନିବେଶଃ (ଆଗ୍ରହ) ଅସ୍ତି ।

୫। ହିରଣ୍ୟକଃ ନିର୍ଭୟଂ ସ୍ଥିତଃ ।

ରଜଃ ଧୀରଂ ଚଳତି ।

ଦୀର୍ଘକର୍ଷଃ ସଭୟମ୍ ଆହ ।

ଶିଶୁଃ ସାଷ୍ଟର୍ଯ୍ୟଂ ପଶ୍ୟତି ।

ଉପଯ୍ୟୁକ୍ତ ଉଦାହରଣଗୁଡ଼ିକରେ ‘ନିର୍ଭୟମ୍’, ‘ଧୀରମ୍’ ଓ ‘ସଭୟମ୍’ ବାକ୍ୟର କ୍ରିୟାକୁ ବିଶେଷିତ କରୁଥିବାରୁ, ଏମାନଙ୍କୁ କ୍ରିୟା ବିଶେଷଣ କୁହାଯାଏ । କ୍ରିୟାବିଶେଷଣଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ଓ କ୍ଲୀବଲିଙ୍ଗ ଏକବଚନ ହୁଅନ୍ତି । ଏହାକୁ ‘କ୍ରିୟା ବିଶେଷଣେ ଦ୍ଵିତୀୟା’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

୬। ଅହଂ ମାସଂ ବ୍ୟାକରଣଂ ପଠାମି ।

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଃ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶବର୍ଷାଣି ବନେ ତିଷ୍ଠତି ସ୍ଥ ।

ପର୍ବତଃ କ୍ରୋଶଂ ବର୍ତ୍ତତେ ।

ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂଯୋଗ (ବ୍ୟାପ୍ତି) ଅର୍ଥରେ କାଳବାଚକ ‘ମାସ’ ଓ ‘ବର୍ଷ’ଠାରେ ଓ ମାର୍ଗବାଚକ ‘କ୍ରୋଶ’ ଶବ୍ଦରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି । ଏହାକୁ ‘ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ଦ୍ଵିତୀୟା’ କୁହାଯାଏ ।

୭। ମାନବାଃ ଦେବାନ୍ ଅନୁ ।

ଦୀନଂ ପ୍ରତି ଦୟାଂ କୁରୁ ।

ମାଳାକାରଃ ବୃକ୍ଷଂ ବୃକ୍ଷଂ ପ୍ରତି ସିଞ୍ଚତି / ପରି ସିଞ୍ଚତି / ଅନୁ ସିଞ୍ଚତି ।

ଏଠାରେ ଅନୁ, ପ୍ରତି, ପରି ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଉପସର୍ଗ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ପଦରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ‘ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର’ ଅର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶ କରୁଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କୁ ‘କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟ’ କୁହାଯାଏ । ସେହି କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟ ଯୋଗେ ‘ଦେବାନ୍’, ‘ଦୀନଂ’, ‘ବୃକ୍ଷଂ’ ହରିମ୍ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

୮। ଗୋପାଳଃ ଗାଂ ପୟଃ ଦୋଗ୍ଧି ।

ପୟଃ- ମୁଖ୍ୟକର୍ମ, ଗାମ୍ - ଗୌଣକର୍ମ ।

କୃଷକଃ ଅଜାଂ ଗ୍ରାମଂ ନୟତି ।

ଅଜାମ୍ - ମୁଖ୍ୟକର୍ମ, ଗ୍ରାମମ୍ - ଗୌଣକର୍ମ ।

ବିରଘପତିଃ ଚୌରଂ ଶତଂ ଦଣ୍ଡୟତି ।

ଚୌରମ୍ - ମୁଖ୍ୟକର୍ମ, ଶତମ୍ - ଗୌଣକର୍ମ ।

ଦୁହ, ନୀ ଓ ଦଣ୍ଡ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵିକର୍ମକ ଅଟନ୍ତି । ଏପରି ଧାତୁମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗରେ ଗୌଣ କର୍ମଠାରେ ଅନ୍ୟ କାରକ ସ୍ଥାନରେ କର୍ମସଂଜ୍ଞା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଏହାକୁ ‘ଅକଥିତ’ ଚ’ ସୂତ୍ରରେ କର୍ମ କୁହାଯାଏ । ‘ଗୋଃ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଗାମ୍’, ‘ଗ୍ରାମେ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଗ୍ରାମମ୍’, ‘ଶତେନ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଶତମ୍’ ହୋଇଛି ।

ସଂସ୍କୃତବ୍ୟାକରଣରେ ସାଧାରଣତଃ ୧୬ଗୋଟି ଦ୍ଵିକର୍ମକ ଧାତୁର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା : ଦୁହ, ଯାଚ୍, ପଚ୍, ଦଣ୍ଡ, ରୁଧ୍, ପ୍ରଞ୍ଜ, ଚି, ବୁଞ୍, ଶାସ୍, ଜି, ମଥ୍, ମୁଷ୍, ନୀ, ହୃ, କୃଷ୍ ଓ ବହ୍ । ଏହି ଧାତୁଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗରେ ଓ ତଦର୍ଥକ ଧାତୁରେ ମଧ୍ୟ ଅକଥିତ ଗୌଣ କର୍ମର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ ।

ଯଥା : ବଳିଂ ଭିକ୍ଷତେ ବସୁଧାମ୍ ।

ଭିକ୍ଷୁକଃ ଗୃହିଣୀମ୍ ଅନ୍ନଂ ପ୍ରାର୍ଥୟତେ ।

ଏଠାରେ ‘ଯାଚ୍’ ଅର୍ଥରେ ଭିକ୍ଷ ଓ ପ୍ରାର୍ଥ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି ।

୯। ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ସର୍ବତଃ- (ସବୁଆଡ଼େ)- ଦେଶଂ ସର୍ବତଃ ‘ସର୍ବଶିକ୍ଷା-ଅଭିଯାନଂ’ ପ୍ରଚଳତି ।

ପରିତଃ- (ଚାରିପାଖରେ)- ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ପରିତଃ ପ୍ରାଚୀରଂ ଶୋଭତେ ।

ଅଭିତଃ- (ଆଗରେ)- ମାତରମ୍ ଅଭିତଃ ଶିଶୁଃ କ୍ରୀଡ଼ତି ।

ଉଭୟତଃ- (ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ଵରେ)- ନଦୀମ୍ ଉଭୟତଃ ବୃକ୍ଷାଃ ସନ୍ତି ।

ଉପର୍ଯ୍ୟୁପରି- (ଉପରକୁ ଉପର)- ବାୟୁମଣ୍ଡଳମ୍ ଉପର୍ଯ୍ୟୁପରି ସ୍ତରଭେଦଃ ।

ଅଧର୍ଯ୍ୟ- (ଉପରକୁ ଉପର)- ବୃକ୍ଷମ୍ ଅଧର୍ଯ୍ୟ ଶାଖାଃ ସନ୍ତି ।

ଅଧୋଽଧଃ- (ତଳକୁ ତଳ)- ଅଧୋଽଧଃ ଲୋକଂ ପାତାଳଃ ।

ଅନ୍ତରା- (ମଧ୍ୟରେ)- ଜଗନ୍ନାଥଂ ବଳଭଦ୍ରଂ ଚ ଅନ୍ତରା ସୁଭଦ୍ରା ବିରାଜତେ ।

ଅନ୍ତରେଣ- (ବିନା)- ଜଳମ୍ ଅନ୍ତରେଣ ଜୀବନମ୍ ଅସମ୍ଭବମ୍ ।

ଧ୍ଵକ୍- (ଧ୍ଵକ୍କାର)- ଝେରଂ ଧ୍ଵକ୍ ।

ଯାବତ୍- (ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ)- ନଦୀଂ ଯାବତ୍ ଗଞ୍ଜ ।

ବିନା- (ବ୍ୟତୀତ)- ପରିଶ୍ରମଂ ବିନା ବିଦ୍ୟା ନ ଭବତି । (ବିନା ଯୋଗେ ଗାୟା / ଝମୀ ମଧ୍ୟ ହୁଏ)

ରତେ- (ବ୍ୟତୀତ)- ଧର୍ମମ୍ ରତେ ସୁଖଂ ନାସ୍ତି । (ରତେ ଯୋଗେ ଝମୀ ମଧ୍ୟ ହୁଏ)

ସମୟା/ ନିକଷା- (ନିକଟରେ)- ଗ୍ରାମଂ ସମୟା/ନିକଷା ନଦୀ ପ୍ରବହତି ।

ହା- (ଦୁଃଖସୂଚକ)- ହା ନାସ୍ତିକମ୍ ହା- ମନ୍ଦଭାଗ୍ୟମ୍ ।

ଦକ୍ଷିଣେନ- (ଦକ୍ଷିଣରେ)- ଅସ୍ଥାକଂ ବିଦ୍ୟାଳୟଃ ରାଜମାର୍ଗଂ ଦକ୍ଷିଣେନ ଅସ୍ତି ।

ଉତ୍ତରେଣ- (ଉତ୍ତରରେ)- ତବ ଗୃହଂ ବିଦ୍ୟାଳୟମ୍ ଉତ୍ତରେଣ ଅସ୍ତି ।

ବି.ଦ୍ର. : ଅବ୍ୟୟାଦି ପଦ ଯୋଗରେ ଯେଉଁ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ତାହାକୁ ‘ଉପପଦ ବିଭକ୍ତି’ କୁହାଯାଏ ।

ମନେରଖ :

- କର୍ତ୍ତାର କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଯାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଲପ୍ସିତ ତାହା କର୍ମକାରକ ଓ ଏହା ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।
- ବସ୍ ଧାତୁ ପୂର୍ବରେ ଉପ, ଅନୁ, ଅଧି ଓ ଆ ଉପସର୍ଗ ରହିଲେ, ଆଧାରର କର୍ମସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ।
- କ୍ରିୟାର ବିଶେଷଣଠାରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ଏବଂ ତାହା କ୍ଲାବଲିଙ୍ଗ ଏକବଚନରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ।
- ଉଭୟତଃ, ପରିତଃ, ସମୟା, ନିକଷା, ହା, ପ୍ରତି, ଧ୍ୱକ୍ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଅବ୍ୟୟପଦ ଯୋଗେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।
- ବିନା ଯୋଗେ ଦ୍ୱିତୀୟା, ତୃତୀୟା ଓ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ବନ୍ଧନୀମଧ୍ୟାତ୍ ଯଥାର୍ଥ-କର୍ମପଦଂ ନିରୂପ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା : ବାଳକଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗच्छତି ।

- (କ) କୃଷକଃ _____ ନୟତି । (ଘ) ଭକ୍ତଃ _____ ପୂଜୟତି ।
 (ଖ) ପଥକଃ _____ ପିବତି । (ଙ) ଧନିକଃ _____ ଦଦାତି ।
 (ଚ) ଛାତ୍ରଃ _____ ସେବତେ ।
 (ଗୁରୁମ୍, ଅଜାମ୍, ଜଳମ୍, ଧନମ୍, ଇଶ୍ୱରମ୍)

୨। ବନ୍ଧନୀସ୍ଥିତାନାଂ ଶବ୍ଦାନାଂ ଯଥାର୍ଥ-ବିଭକ୍ତୌ ପ୍ରୟୋଗଂ କୁରୁତ ।

ଯଥା : ସଃ ବର୍ଷଂ ସଂସ୍କୃତଂ ପଠିଷ୍ୟତି (ବର୍ଷ) ।

- (କ) _____ ଅନୁ ବସ୍ତା ଧାବତି । (ଗୋ)
 (ଖ) ଅହଂ _____ ନମାମି । (ଗୁରୁ)
 (ଗ) ସଃ _____ ପିବତି । (ମଧୁ)
 (ଘ) ଭକ୍ତଃ _____ ଭଜତି । (ହରି)
 (ଙ) ବ୍ରାହ୍ମଣଃ _____ ପୂଜୟତି । (ଦେବ)
 (ଚ) ଅଶ୍ୱଃ _____ ଧାବତି । (ଶାନ୍ତ)
 (ଛ) ଛାତ୍ରଃ _____ ପଠେୟଃ । (ପାଠ)
 (ଜ) ଦ୍ଵଂ _____ ଗଚ୍ଛସି । (ପାଠଶାଳା)

୩। ବାକ୍ୟାନି ସଂଶୋଧୟତ ।

ଯଥା : ଦୀନସ୍ୟ ପ୍ରତି ଦୟା କର୍ତ୍ତବ୍ୟା- ଦୀନଂ ପ୍ରତି ଦୟା କର୍ତ୍ତବ୍ୟା ।

- (କ) ରାମଃ ଅଯୋଧ୍ୟାୟାମ୍ ଅଧାସ୍ତେ । (ଡ) ଗ୍ରାମାତ୍ ଅଭିତଃ ଗାବଃ ଚରନ୍ତି ।
 (ଖ) ପକ୍ଷିଣଃ ମଧୁରେଣ କୁଜନ୍ତି । (ଟ) ମନ୍ତ୍ରିଣଃ ଦିଲ୍ଲୀମ୍ ଉପବସନ୍ତି ।
 (ଗ) ପ୍ରାକ୍ ଭରତେନ ଇତି ରାଜା ଆସୀତ୍ । (ଈ) ମାନବାଃ ଦେବାନାମ୍ ଅନୁ ।
 (ଘ) ମମ ପ୍ରତି ଦୟାଂ କୁରୁ । (ଜ) ମୁଷିକଃ ଗର୍ଭେ ଅଧିବସନ୍ତି ।

୪। ଅଧୋଲିଖିତାନି ପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ ।

ଯଥା : ଅଭିତଃ- ମାତରମ୍ ଅଭିତଃ ଶିଶୁଃ କ୍ରୀଡ଼ତି ।

ପ୍ରତି	ଦିବସମ୍
ଶୀଘ୍ରମ୍	ଧ୍ୱଜ୍
ହା	ସମୟା
ଅନ୍ତରା	ଉଭୟତଃ
ଅଭିନିବିଶେତେ	ଉପବସତି

୫। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

- (କ) କେତେବର୍ଷ ହେଲା ତୁମେ ଖବରକାଗଜ ପଢୁଛ ?
 (ଖ) ମୁଁ ଏଠାରେ ଦିନଟିଏ ରହିବି ।
 (ଗ) ରାସ୍ତାର ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଗଛଗୁଡ଼ିକ ଅଛି ।
 (ଘ) ଧନ ବିନା କିଏ ସୁଖୀ ହେବ ।
 (ଙ) ମୃତ୍ୟୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ କରିବା ଉଚିତ ।
 (ଚ) ଦେଶର ସବୁଆଡ଼େ ପ୍ରଗତି ହେଉଛି ।
 (ଛ) ଆଜିକାଲି ପିଲାଙ୍କର ପାଠରେ ଆଗ୍ରହ ନାହିଁ ।

୬। ରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ସକାରଣବିଭକ୍ତିଂ ନିରୂପୟତ ।

ଯଥା : ବିଦ୍ୟାଂ ବିନା ଜୀବନଂ ବୃଥା । ଉତ୍ତର : ବିନା ଯୋଗେ ଦ୍ୱିତୀୟା ।

- (କ) ଶିଶୁଃ ମାତରମ୍ ଅନୁ ଧାବତି । ଉ. _____ ।
 (ଖ) ହସ୍ତେ ପ୍ରକ୍ଷାଳ୍ୟ ଭୋଜନଂ କୁରୁତ । ଉ. _____ ।
 (ଗ) ସଦ୍ଭିଃ କୁର୍ବାତ ସଙ୍ଗତିମ୍ । ଉ. _____ ।
 (ଘ) ତବ ଗୃହଂ ପ୍ରତି ମାର୍ଗଂ ଦର୍ଶୟ । ଉ. _____ ।
 (ଙ) ଧ୍ୱଜ୍ ତଂ ମିଥ୍ୟାବାଦିନମ୍ । ଉ. _____ ।

୭। ବନ୍ଧନୀମଧ୍ୟସ୍ଥଶବ୍ଦାନାମ୍ ଉପଯୁକ୍ତବିଭକ୍ତିପ୍ରୟୋଗଂ କୃତ୍ୱା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା :

ଶିକ୍ଷକଃ : ତ୍ୱଂ କିଂ ପଠସି ?

ଛାତ୍ରଃ : ଅହଂ ସାହିତ୍ୟଂ ପଠାମି । (ସାହିତ୍ୟ)

- (କ) ଶିକ୍ଷକଃ : ହ୍ୟଃ ତ୍ୱଂ କୁତ୍ର ଅଗଚ୍ଛ ?
 ଛାତ୍ରଃ : ହ୍ୟଃ ଅହଂ _____ ଅଗଚ୍ଛମ୍ । (ମାତୃଳାଳୟ)
 (ଖ) ଶିକ୍ଷକଃ : ତତ୍ର ତ୍ୱଂ କମ୍ ଅପଶ୍ୟ ?
 ଛାତ୍ରଃ : ତତ୍ର ଅହଂ _____ ଅପଶ୍ୟମ୍ ? (ସମୁଦ୍ର)
 (ଗ) ଶିକ୍ଷକଃ : ଶ୍ୱଃ ବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ଅବକାଶ-ଦିବସଃ ।
 ଛାତ୍ରଃ : ଅହଂ _____ ନାଗମିଷ୍ୟାମି । (ବିଦ୍ୟାଳୟ)
 (ଘ) ଶିକ୍ଷକଃ : ଗୃହେ ତ୍ୱଂ କିଂ କରିଷ୍ୟସି ?
 ଛାତ୍ରଃ : ଅହଂ ଗୃହେ _____ ପଠିଷ୍ୟାମି । (ପାଠ)

କରଣକାରକ ଓ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି

- ୧ । (କ) ଛାତ୍ର ଯାନେନ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତି ।
 (ଖ) ବ୍ୟାଧଃ ଶରେଣ ମୃଗଂ ହନ୍ତି ।
 (ଗ) ବାଳକଃ ହସ୍ତେନ ଖାଦତି ।
 (ଘ) ଅହଂ କଲମେନ ଲିଖାମି ।
 (ଙ) ଦ୍ଵଂ ପାଦାଭ୍ୟାଂ ଗୃହଂ ଗଚ୍ଛସି ।

ଏଠାରେ କର୍ତ୍ତା ‘ଛାତ୍ର’ର ‘ଗମନ’ କ୍ରିୟା ସାଧନରେ ‘ଯାନ’ ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ ଅଟେ । ସେହିପରି କର୍ତ୍ତା ‘ବ୍ୟାଧ’ର ‘ମାରଣ’ କ୍ରିୟା ସମ୍ପାଦନରେ ‘ଶର’, ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ, ବାଳକର ଭୋଜନ କ୍ରିୟାରେ ହସ୍ତ, ‘ଅହମ୍’ର ଲେଖନ କ୍ରିୟାରେ କଲମ ଓ ‘ଦ୍ଵମ୍’ର ଗମନକ୍ରିୟା ସଂପାଦନରେ ‘ପାଦ’ ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ ଅଟେ । ଅତଏବ ଯାନ, ଶର, ହସ୍ତ, କଲମ ଓ ପାଦ ଏମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ‘କରଣ କାରକ’ ଅଟନ୍ତି । କାରଣ କ୍ରିୟା ସାଧନରେ କର୍ତ୍ତାର ପ୍ରଧାନ ସହାୟକକୁ ‘କରଣ’ କୁହାଯାଏ ।^୧ କରଣ କାରକରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^୨

- ୨ । (କ) ବାଳକେନ ଗ୍ରନ୍ଥଃ ପଠ୍ୟତେ ।
 (ଖ) ରାମେଣ ବିଦ୍ୟାଳୟଃ ଗମ୍ୟତେ ।
 (ଗ) ଦୁର୍ଯ୍ୟା ଲିଖ୍ୟତେ ।
 (ଘ) ମୟା କଥ୍ୟତେ ।

ଯେଉଁ ବାକ୍ୟରେ କର୍ମ ମୁଖ୍ୟ ତାକୁ ‘କର୍ମବାଚ୍ୟ’ ଓ ଯେଉଁ ବାକ୍ୟରେ କ୍ରିୟା ମୁଖ୍ୟ ତାକୁ ‘ଭାବବାଚ୍ୟ’ କୁହାଯାଏ । ଏହି ଦୁଇପ୍ରକାର ବାକ୍ୟରେ ‘କର୍ତ୍ତା’ ଅପ୍ରଧାନ ବା ଅନୁକ୍ତ ଅଟେ । ଏହି ଅନୁକ୍ତ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଏହାକୁ ‘ଅନୁକ୍ତେ କର୍ତ୍ତାରି ତୃତୀୟା’ କହନ୍ତି । ଉପରୋକ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ବାଳକେନ, ରାମେଣ, ଦୁର୍ଯ୍ୟା ଓ ମୟା ଅନୁକ୍ତ କର୍ତ୍ତା ହୋଇ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ ରହିଛନ୍ତି ।

- ୩ । (କ) ଗର୍ବାଂ ପୟଃ ପ୍ରକୃତ୍ୟା ମଧୁରମ୍ ।
 (ଖ) ରାମଃ ସ୍ଵଭାବେନ ସରଳଃ ।
 (ଗ) ପବନଃ ବେଗେନ ବହତି ।
 (ଘ) ଦରିଦ୍ରଃ ଦୁଃଖେନ କାଳଂ ଯାପୟତି ।

ପ୍ରକୃତି, ସ୍ଵଭାବ, ବେଗ ଓ ଦୁଃଖ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ‘ପ୍ରକୃତି’ ଶ୍ରେଣୀରେ ଆସୁଥିବାରୁ ଏହିଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ତୃତୀୟାନ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଏହାକୁ ‘ପ୍ରକୃତ୍ୟାଦିଭ୍ୟଃ ତୃତୀୟା’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏହି ପ୍ରକୃତିଶ୍ରେଣୀରେ ଆସୁଥିବା ଅନ୍ୟଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଯଥା- ପ୍ରାୟ, ଗୋଚ୍ର, ଜାତି, ନାମ, ସମ, ବିଷମ, ଆକୃତି, ଅବଳୀଳା ପ୍ରଭୃତି ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ହୋଇ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି ।

- ୪ । (କ) ଜଟାଭିଃ ତାପସଃ ।
 (ଖ) ଉପବାସେନ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ।
 (ଗ) ଧୂଜେନ ଦେବାଳୟଃ ।

୧. ସାଧକତମଂ କରଣମ୍- କ୍ରିୟାସାଧନରେ କର୍ତ୍ତାର ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ ‘କରଣ କାରକ’ ଅଟେ ।

୨. କରଣେ ତୃତୀୟା ।

ଯେଉଁ ଲକ୍ଷଣ ବା ଚିହ୍ନଦ୍ୱାରା କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବା ବସ୍ତୁ ଚିହ୍ନିତ ହୁଏ, ସେହି ଚିହ୍ନବାଚକ ଶବ୍ଦରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏଠାରେ ‘ଜଟା’ ଦ୍ୱାରା ତାପସ, ଉପବାତ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଧ୍ୱଜ ଦ୍ୱାରା ଦେବାଳୟ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଅଛି । ତେଣୁ ଜଟା, ଉପବାତ ଓ ଧ୍ୱଜ ଶବ୍ଦର ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ବିଧାନ ହେଲା । ଏହାକୁ ‘ଉପଲକ୍ଷଣେ ତୃତୀୟା’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

୫। (କ) ଚକ୍ଷୁଷା କାଶଃ ।

(ଖ) କର୍ଣ୍ଣଭ୍ୟାଂ ବଧୂରଃ ।

(ଗ) ପାଦେନ ଖଞ୍ଜଃ ।

ବିକୃତ ଅଙ୍ଗବାଚକ ଶବ୍ଦର ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଉପର ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ଚକ୍ଷୁ, କର୍ଣ୍ଣ ଓ ପାଦ ବିକୃତ ଅଙ୍ଗ ହୋଇଥିବାରୁ, ସେହି ସେହି ଶବ୍ଦରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ଏହାକୁ ‘ଅଙ୍ଗବିକାରେ ତୃତୀୟା’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

୬। (କ) ବୃଦ୍ଧଃ ଶୀତେନ କମ୍ପତେ ।

(ଖ) ଅୟଂ ଶୋକେନ କ୍ରନ୍ଦତି ।

(ଗ) ଅଧ୍ୟୟନେନ ସଃ କଟକେ ତିଷ୍ଠତି ।

ହେତୁ ବା କାରଣ ବୋଧକ ଶବ୍ଦରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଉପର ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ‘କମ୍ପନ’ କ୍ରିୟାର କାରଣ ‘ଶୀତ’, କ୍ରନ୍ଦନ କ୍ରିୟାର କାରଣ ‘ଶୋକ’ ଓ ରହିବା କ୍ରିୟାର କାରଣ ‘ଅଧ୍ୟୟନ’ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ଏହାକୁ ହେତୌ ତୃତୀୟା କହନ୍ତି । ହେତୁ ବା କାରଣବୋଧକଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ବା କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥିଲେ, ତା’ଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା- ‘ବୃଦ୍ଧଃ ଶୀତାତ୍ କମ୍ପତେ’- ଏପରି ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଏହାକୁ ହେତୌ ପଞ୍ଚମୀ କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ହେତୁବୋଧକଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥିଲେ, କେବଳ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ; ପଞ୍ଚମୀ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା :

(ଘ) ସଃ ବ୍ରତ୍ୟା ମୁକ୍ତଃ ।

(ଙ) ବିଦ୍ୟୟା ବର୍ଦ୍ଧତେ ବୁଦ୍ଧିଃ ।

୭। (କ) ସପ୍ତଭିଃ ଦିବସୈଃ ନୀରୋଗଃ ଜାତଃ ।

(ଖ) ସଃ ମାସେନ ବ୍ୟାକରଣମ୍ ଅପଠତ୍ ।

(ଗ) ବର୍ଷେଣ ଗୃହଂ ନିର୍ମିତଂ ଭବେତ୍ ।

ଅପବର୍ଗ ବା ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ବୁଝାଇଲେ କାଳବାଚକ ଶବ୍ଦରେ ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ଦ୍ୱିତୀୟା ନ ହୋଇ ‘ଅପବର୍ଗେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି’ ବିଧାନ କରାଯାଏ । ଉପର ଲିଖିତ ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ସପ୍ତଦିବସ, ମାସ ଓ ବର୍ଷ ଶବ୍ଦରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି । କାରଣ ସାତ ଦିନରେ ନୀରୋଗ ହେବା, ମାସକରେ ବ୍ୟାକରଣ ପଢ଼ିସାରିବା ଓ ବର୍ଷକରେ ଗୃହନିର୍ମାଣ ହେବା ସୂଚିତ ହେଉଥିବାରୁ ଏହା ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ବା କାର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧିକୁ ବୁଝାଉଅଛି ।

୮। (କ) ଅନେନ ମାର୍ଗେଣ ଗଚ୍ଛତୁ ।

(ଖ) ଝୈରଃ ଅନୟା ଦିଶା ଗତବାନ୍ ।

(ଗ) ପଞ୍ଚଭିଃ ମୁଦ୍ରାଭିଃ ଅହଂ କଲମଂ କ୍ରୀତବାନ୍ ।

ମାର୍ଗବାଚକ, ଦିଗବାଚକ ଓ ମୂଲ୍ୟବାଚକ ଶବ୍ଦରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଉପର ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ମାର୍ଗେଣ, ଅନୟା ଦିଶା ଓ ପଞ୍ଚଭିଃ ମୁଦ୍ରାଭିଃ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ମାର୍ଗ, ଦିଗ ଓ ମୂଲ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଉଥିବାରୁ ଏଠାରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି ।

୯। (କ) ପିତା ସହ ପୁତ୍ର ଆପଣ ଗଛତି ।

(ଖ) ମୟା ସାର୍ବ୍ ଡମ୍ ଆଗଛ ।

(ଗ) କେନାପି ସାକଂ କଳହଂ ମା କୁରୁ ।

(ଘ) ରାମେଶ ସମଂ ସାତା ବନମ୍ ଅଗଛତ୍ ।

ଉପରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ସହାର୍ଥକ ସହ, ସାର୍ବ୍ମ, ସାକମ୍ ଓ ସମମ୍ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗରେ ଯାହା ସହିତ ବୁଝାଉଛି ତା'ଠାରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି । ଏହାକୁ 'ସହଯୁକ୍ତେ ଅପ୍ରଧାନେ ତୃତୀୟା' ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ବେଳେ ବେଳେ 'ସହ' ପ୍ରତ୍ୟୁତି ଶବ୍ଦ ବାକ୍ୟରେ ପ୍ରୟୋଗ ନହୋଇ ମଧ୍ୟ, ସହ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଥାଏ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ମଧ୍ୟ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯଥା-

(ଡ) ପିତା ପୁତ୍ରେଶ ଗଛତି ।

(ତ) ମାତ୍ରା ଗଛତି ଶିଶୁଃ ।

ଏହାକୁ ସାଧାରଣତଃ 'ସହାର୍ଥେ ତୃତୀୟା' କୁହାଯାଏ ।

୧୦। (କ) ଗ୍ରୀଷ୍ମକାଳେ ଜଳାଶୟାଃ ଜଳେନ ଶୂନ୍ୟଃ ଭବନ୍ତି ।

(ଖ) କଳହେନ ଅଳମ୍ ।

(ଗ) ମମ ବିଦ୍ୟୟା ପ୍ରୟୋଜନମ୍ ।

ଜନାର୍ଥକ ଶବ୍ଦ ଉନଃ (ଉଣା), ହୀନଃ, ଶୂନ୍ୟଃ ଓ ରହିତଃ ଶବ୍ଦଯୋଗେ, ବାରଣାର୍ଥକ (ନିଷେଧ) ଅଳମ୍, କୃତମ୍ ଓ କିମ୍ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ଏବଂ ପ୍ରୟୋଜନାର୍ଥକ (ଆବଶ୍ୟକ) ପ୍ରୟୋଜନମ୍, ଅର୍ଥଃ, ଲାଭଃ ଓ କିମ୍ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ଉପର ପ୍ରଦତ୍ତ ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ଜଳେନ ଉନାର୍ଥେ ତୃତୀୟା, କଳହେନ ବାରଣାର୍ଥେ ଓ ବିଦ୍ୟୟା ପ୍ରୟୋଜନାର୍ଥେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

୧୧। (କ) ରାମେଶ ସଦୃଶଃ ରାଜା ନାସ୍ତି ।

(ଖ) ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭ୍ରାତା ପିତ୍ରା ସମଃ ।

(ଗ) ମୟା ତୁଲ୍ୟଃ କୋଽପି ନାସ୍ତି ।

(ଘ) ଅର୍ଜୁନେନ ସମାନଃ ବୀରଃ ନାସ୍ତି ।

ତୁଲ୍ୟାର୍ଥକ ସଦୃଶଃ, ସମଃ, ତୁଲ୍ୟଃ ଓ ସମାନଃ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ଯାହା ସହିତ ତୁଲ୍ୟ ତା'ଠାରେ ତୃତୀୟା ଓ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ବିଧାନ କରାଯାଏ । ଏଠାରେ ସଦୃଶଃ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ରାମେଶ, ସମଃ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ପିତ୍ରା, ତୁଲ୍ୟଃ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ମୟା ଓ ସମାନଃ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ଅର୍ଜୁନେନ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

୧୨। ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ନାନା- (ବିନା)- ଧର୍ମେଶ ନାନା ସୁଖଂ ନ ଲଭ୍ୟତେ ।

ପୃଥକ୍- (ଅଲଗା)- ଜଳେନ ପୃଥକ୍ ମହ୍ୟଃ ନ ଜୀବତି ।

ବିନା- (ବ୍ୟତୀତ)- ଶମେଶ ବିନା ବିଦ୍ୟା ନ ଭବତି ।

ପୂର୍ବଃ- (ବଡ଼)- ସଃ ମତ୍ ବର୍ଷେଶ ପୂର୍ବଃ ।

ଅବରଃ- (ସାନ)- ଡଂ ରାମାତ୍ ମାସେନ ଅବରଃ ।

ମନେରଖ :

- କ୍ରିୟା ସାଧନରେ କର୍ତ୍ତାର ଯିଏ ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ, ତାକୁ କରଣକାରକ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ସେଠାରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
- ଅଙ୍ଗ ବିକାର ବୁଝାଇଲେ ବିକୃତ ଅଙ୍ଗବାଚକ ଶବ୍ଦରେ ତୃତୀୟା ହୁଏ ।
- ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ବୁଝାଇଲେ ସମୟ ବାଚକ ଶବ୍ଦ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିହୀନ ହୋଇଥାଏ ।
- ‘ଉପଲକ୍ଷଣ’ – ଚିହ୍ନ ବୁଝାଇଲେ, ଚିହ୍ନବାଚକ ଶବ୍ଦଠାରେ ତୃତୀୟା ହୁଏ ।
- ନିଷେଧାର୍ଥକ ‘ଅଳମ୍’ ଯୋଗେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।
- ସାକମ୍, ସାର୍ଜମ୍, ସମମ୍ ଓ ସହ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ତୃତୀୟା ହୁଏ ।
- ଯେଉଁ ମାର୍ଗରେ ଗମନ କରାଯାଏ ତା’ଠାରେ ମଧ୍ୟ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
- ଉନ, ବାରଣ ଓ ପ୍ରୟୋଜନ ଅର୍ଥରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧ । ବନ୍ଧନାଦଉଶବ୍ଦାନାଂ ଯଥାର୍ଥବିଭକ୍ତିଂ କୃତ୍ୱା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା : ତେ ବନ୍ଧୁଭିଃ ସହ ଗଚ୍ଛତି । (ବନ୍ଧୁ)

- (କ) ବାଳକଃ _____ କ୍ରୀଡ଼ତି । (କନ୍ୟାକ)
- (ଖ) ଧନିକଃ _____ ଖଲ୍ଲାଟଃ (ଚନ୍ଦାଲୋକ) । (ଶିରସ)
- (ଗ) ମୂର୍ଖସ୍ୟା _____ କିମ୍ । (ଜୀବନମ୍)
- (ଘ) _____ ସହ ଡମ୍ ଆଗଚ୍ଛ । (ଅସ୍ତ୍ରଦ୍- ଏକବଚନେ)
- (ଙ) ଶିଶୁଃ _____ କ୍ରନ୍ଦତି । (ଦୁଃଖମ୍)
- (ଚ) ମମ୍ _____ ପ୍ରୟୋଜନମ୍ ଅସ୍ତି । (ବିଦ୍ୟା)
- (ଛ) _____ ସମାନଃ କବିଃ ନାସ୍ତି । (କାଳିଦାସ)

୨ । ବନ୍ଧନାସ୍ତୁତେଷୁ ଯଥାର୍ଥ ପଦେନ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

- (କ) _____ ବିନା ଜୀବନଂ ବୃଥା । (ଧର୍ମସ୍ୟ, ଧର୍ମାତ୍, ଧର୍ମେଣ)
- (ଖ) ବାଳାନାଂ _____ ପ୍ରୟୋଜନମ୍ । (ଦୁଗ୍ଧାୟ, ଦୁଗ୍ଧେନ, ଦୁଗ୍ଧସ୍ୟ)
- (ଗ) ରାଜନ୍ ! ତବ _____ ଅଳମ୍ । (ଶ୍ରମେଣ, ଶ୍ରମସ୍ୟ, ଶ୍ରମମ୍)
- (ଘ) ଛାତ୍ରଃ _____ ଲିଖତି । (କଲମସ୍ୟ, କଲମେନ, କଲମାୟ)
- (ଙ) କୃପଣସ୍ୟ _____ ପ୍ରୟୋଜନମ୍ ? (ଧନସ୍ୟ, ଧନାୟ, ଧନେନ)
- (ଚ) ରାଜକନ୍ୟା _____ ଆଗଚ୍ଛତି । (ଲୀଳେନ, ଲୀଳୟା, ଲୀଳାୟାଃ)

୩ । ରେଖାଙ୍କିତାନାଂ ପଦାନାଂ ସକାରଣବିଭକ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତ ।

ଯଥା- ରାମଃ ଶରେଣ ରାବଣଂ ହତବାନ୍ । ଶରେଣ- କରେଣ ଗାୟା ।

- (କ) ପ୍ରାୟେଣ ଗ୍ରାମାଃ କୃଷକୈଃ ଶୋଭନ୍ତେ ।

- (ଖ) ସୋପାନ-ମାର୍ଗେଶ ନଦୀଂ ପ୍ରବିଶ ।
 (ଗ) ବାଲିକାଃ କଳସେନ ଜଳମ୍ ଆନୟନ୍ତି ।
 (ଘ) ଗ୍ରାମବାସିନଃ ସ୍ୱଭାବେନ ସରଳାଃ ।
 (ଙ) ଧନେନ ହୀନାଃ ଦରିଦ୍ରାଃ ଭବନ୍ତି ।
 (ଚ) ମୟା ସାକଂ କଃ ଗମିଷ୍ୟତି ।
 (ଛ) ସୀତା ମତ୍ ବର୍ଷେଶ ଅବରା ।

୪। ବନ୍ଧନୀସ୍ଥିତପଦାନାଂ ଯଥାର୍ଥ ବିଭକ୍ତୌ ପ୍ରୟୋଗଂ କୁରୁତ ।

- ଯଥା- ତେନ ଦୀପେନ କିଂ ପ୍ରୟୋଜନମ୍ ଯତ୍ର ତୈଳଂ ନାସ୍ତି । (ଦୀପ)
 ତେନ ଯାନେନ କୋ ଲାଭଃ ଯତ୍ ନ ଚଳତି । (ଯାନ)
 (କ) ତେନ _____ କିଂ ଯତ୍ର ନ ଗମ୍ୟତେ । (ମାର୍ଗ)
 (ଖ) ତେନ _____ କିଂ ଯତ୍ର ନ ଦୃଶ୍ୟତେ ମୁଖମ୍ । (ଦର୍ପଣ)
 (ଗ) ତେନ _____ କିଂ ଯତ୍ ଭ୍ରାନ୍ତିଂ ଜନୟତି । (ପୁଷ୍ପକ)
 (ଘ) ତେନ _____ କିଂ ଯତ୍ ଦରିଦ୍ରେଭ୍ୟଃ ନ ଦୀୟତେ । (ଧନ)
 (ଙ) ତେନ _____ କିଂ ଯେନ ପରହିତଂ ନ କ୍ରିୟତେ । (ଜୀବନ)
 (ଚ) ତେନ _____ କିଂ ଯତ୍ ନ ଆଚର୍ଯ୍ୟତେ । (ଜ୍ଞାନ)

୫। ଅଧୋଲିଖିତପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ପୃଥକ୍‌ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ ।

ଯଥା- ଜଳେନ ବିନା ମସ୍ତ୍ୟାଃ ନ ଜୀବନ୍ତି ।

ନାନା : ପୃଥକ୍ : କୃତମ୍ : କିମ୍ : ଅବରା : ପୂର୍ବଃ : ସାର୍ବମ୍ : ସ୍ୱେଚ୍ଛୟା : ଉନଃ : ଲାଳୟା :

୬। ବାକ୍ୟାନି ସଂଶୋଧୟତ ।

ଅଶୁଦ୍ଧ

ଶୁଦ୍ଧ

ଯଥା- ସଃ ଜାତୌ କ୍ଷତ୍ରିୟଃ ।

ସଃ ଜାତ୍ୟା କ୍ଷତ୍ରିୟଃ ।

- (କ) ରାଜା ମନ୍ତ୍ରିଣାଂ ସାର୍ଦ୍ଧଂ ଉପବିଷ୍ଠଃ ।
 (ଖ) ଗୁରୁଭକ୍ତେଃ ସଃ ସର୍ବାନ୍ ଅତିକ୍ରାମତି ।
 (ଗ) କାଶସ୍ୟ ଚକ୍ଷୁଷଃ କିମ୍ ?
 (ଘ) ଜନାଃ ପରିବାରଂ ସହ ନିବସନ୍ତି ।
 (ଙ) କଳହସ୍ୟ କଃ ଅର୍ଥଃ ।
 (ଚ) ଅଳମ୍ ଅତି ବିସ୍ତରସ୍ୟ ।
 (ଛ) ସଃ ନାମେନ ମାଧବଃ ।

୭। ଯଥା ନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା- ଅୟଂ ପୁଷ୍ପକାଳୟଃ ।

ଅଳଂ ବାର୍ତ୍ତାଳାପେନ । (ବାର୍ତ୍ତାଳାପ)

(କ) ଅୟଂ ଦେବାଳୟଃ ।

ଅଳଂ _____ (କୋଳାହଳ)

(ଖ) ଅୟଂ ମାର୍ଗଃ ।

ଅଳଂ _____ (କଳହ)

- (ଗ) ଅୟଂ ବିଦ୍ୟାଳୟଃ । ଅଳଂ _____ (ବିବାଦ)
 (ଘ) ଏଷା ବାଟିକା । ଅଳଂ _____ । (ପୁଷ୍ପତ୍ରୋଚନ)
 (ଙ) ଏଷଃ ଚିକିତ୍ସାଳୟଃ । ଅଳମ୍ ଉଚ୍ଚୈଃ _____ । (ହସନ)

୮। ‘କ’ ସ୍ତମ୍ଭାତ୍ ଶବ୍ଦାନ୍ ଗୃହୀତ୍ବା ‘ଖ’ ସ୍ତମ୍ଭସ୍ୟ ଶବ୍ଦୈଃ ସହ ମେଳନଂ କୃତ୍ବା ‘ଗ’ ସ୍ତମ୍ଭେ ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ଲିଖତ ।

ଯଥା- କ	ଖ	ଗ
(କ) ନଦ୍ୟଃ	ନଦୀଭିଃ	ନଦ୍ୟଃ <u>ନଦୀଭିଃ</u> ସହ ପ୍ରବହନ୍ତି ।
(ଖ) ଚଟକାଃ	ଚଟକାଭିଃ	ଚଟକାଃ _____ ଉଡ଼ନ୍ତି ।
(ଗ) ଭୃଙ୍ଗାଃ	ଭୃଙ୍ଗୈଃ	ଭୃଙ୍ଗାଃ _____ ପୁଷ୍ପାତ୍ ପୁଷ୍ପଂ ଭ୍ରମନ୍ତି ।
(ଘ) ଶୂକାଃ	ଶୂକୈଃ	ଶୂକାଃ _____ ସହାବସ୍ଥାନଂ କାମୟନ୍ତି ।
(ଙ) ଶିଶବଃ	ଶିଶୁଭିଃ	_____ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ତି ।
(ଚ) ମିତ୍ରମ୍	ମିତ୍ରୈଃ	_____ ଗଚ୍ଛନ୍ତି ।

୯। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

- (କ) ମୋ ଭଉଣୀ ମୋଠାରୁ ବର୍ଷେ ବଡ଼ ।
 (ଖ) ଲୋକମାନେ ନୌକାରେ ନଦୀପାର ହୁଅନ୍ତି ।
 (ଗ) ଗୋରୁମାନେ ପଡ଼ିଆରେ ନିଜ ଇଚ୍ଛାରେ ବୁଲୁଛନ୍ତି ।
 (ଘ) ଖୁସିରେ ତୁମର ସମୟ କଟିଯିବ ।
 (ଙ) ମୁଁ ତୁମ ସହିତ ମେଳାକୁ ଯିବି ।

ସମ୍ପ୍ରଦାନକାରକ ଓ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି

୧। ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ପଢ଼ ।

(କ) ରାଜା ବ୍ରାହ୍ମଣୀୟ ଧନଂ ଦଦାତି ।

(ଖ) ଭିକ୍ଷୁକାୟ ଭିକ୍ଷାଂ ଦେହି ।

(ଗ) ମାତା ପୁତ୍ରାୟ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ଦର୍ଶୟତି ।

କର୍ତ୍ତା ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଦେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ, ସେ ସଂପ୍ରଦାନଂ କାରକ ଅଟେ । ପ୍ରଥମ ଦୁଇଟି ବାକ୍ୟରେ ‘ବ୍ରାହ୍ମଣୀ’ ଓ ‘ଭିକ୍ଷୁକା’ ସଂପ୍ରଦାନ କାରକ ଅଟନ୍ତି । ଦାନ କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା ରାଜା ‘ବ୍ରାହ୍ମଣୀ’କୁ ଦେବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବାରୁ ତାହା ସମ୍ପ୍ରଦାନ କାରକ ଅଟେ । ପୁନଶ୍ଚ କର୍ତ୍ତା ଯେକୌଣସି କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଯାହାର ସମ୍ବନ୍ଧ ଇଚ୍ଛାକରେ (ଯାହାର ପ୍ରୀତି ସମ୍ପାଦନ କରେ) ସେ ମଧ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାନ କାରକ ହୁଏ । ତୃତୀୟ ବାକ୍ୟରେ ମାତା ଚନ୍ଦ୍ର ଦର୍ଶନ କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ପୁତ୍ରକୁ ଖୁସି କରିବାକୁ ବା ପ୍ରୀତି ବର୍ଦ୍ଧନ କରୁଥିବାରୁ ‘ପୁତ୍ର’ଠାରେ ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହେଲା । ସଂପ୍ରଦାନ କାରକ ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ବିଧାନ କରାଯାଏ । ଏହାକୁ ‘ସମ୍ପ୍ରଦାନେ ଚତୁର୍ଥୀ’^୧ କୁହାଯାଏ ।

୨। (କ) ଶିଶୁବେ କ୍ରୀଡ଼ା ରୋଚତେ ।

(ଖ) ବାନରାୟ ଫଳାନି ସ୍ୱଦନ୍ତେ ।

(ଗ) ସର୍ବେ ଧନାୟ ସ୍ତୁହୟତି ।

ରୁଚି ଅର୍ଥକ (ରୁଚ୍ ଓ ସ୍ୱଦ) ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗରେ ଯାହାକୁ ରୁଚେ, ତା’ଠାରେ ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଶିଶୁକୁ କ୍ରୀଡ଼ା ଓ ବାନରକୁ ଫଳ ରୁଚୁଥିବାରୁ ‘ଶିଶୁ’ ଓ ‘ବାନର’ ଉଭୟଠାରେ ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି^୨ । ପୁନଶ୍ଚ ଇଚ୍ଛା କରିବା ଅର୍ଥରେ ସ୍ତୁହି (ସ୍ତୁହ୍ + ଶିଚ୍ ସ୍ୱାର୍ଥେ) ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗରେ କର୍ତ୍ତାର ଈପସିତ ବସ୍ତୁ ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ପ୍ରାପ୍ତହୋଇ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ^୩ । ତୃତୀୟ ବାକ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତାର ଈପସିତ ବସ୍ତୁ ‘ଧନ’ଠାରେ ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି । ମାତ୍ର ଅତ୍ୟଧିକ ସ୍ତୁହା ବୁଝାଇଲେ ୨ୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା:- କୃପଣଃ ଧନଂ ସ୍ତୁହୟତି ।

୩। (କ) ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟାୟ ନ କୁଧତି / କୁପ୍ୟତି ।

(ଖ) ଦୁଷ୍ଟଃ ଶିଷ୍ୟାୟ ଦୁହ୍ୟତି / ଈର୍ଷ୍ୟତି / ଅସୁୟତି ।

କ୍ରୋଧାର୍ଥକ (କୁଧ୍ ଓ କୁପ୍) ରାଗିବା ଅର୍ଥରେ, ଦ୍ରୋହାର୍ଥକ ହିଂସା ବା ଅପକାର ଅର୍ଥରେ, ଈର୍ଷ୍ୟାର୍ଥକ ସହି ନ ପାରିବା ଅର୍ଥରେ ଓ ଅସୁୟାର୍ଥକ ଗୁଣକୁ ଦୋଷଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବା ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ଧାତୁମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗରେ ଯାହା ପ୍ରତି କ୍ରୋଧାଦି ପ୍ରକାଶ ପାଏ, ସେଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଉପରିସ୍ଥିତ ଉଦାହରଣରେ ଗୁରୁଙ୍କର ‘ଶିଷ୍ୟ’ଠାରେ କ୍ରୋଧ ଓ ଦୁଷ୍ଟର ‘ଶିଷ୍ୟ’ଠାରେ ଦ୍ରୋହ, ଈର୍ଷ୍ୟା ଓ ଅସୁୟା ବ୍ୟକ୍ତ ହେଉଥିବାରୁ ‘ଶିଷ୍ୟ’ ଓ ‘ଶିଷ୍ୟ’ ପଦଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା^୪ । କିନ୍ତୁ କୁଧ୍ ଓ ଦୁହ୍ ଧାତୁ ଉପସର୍ଗଯୁକ୍ତ ହେଲେ ସମ୍ପ୍ରଦାନର କର୍ମସଂଜ୍ଞା ହୁଏ । ଯଥା:-

୧। ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରଦାୟତେ ଅସ୍ତୈ ଇତି ସମ୍ପ୍ରଦାନମ୍ ।

୫। ରୁଚ୍ୟର୍ଥୀନାଂ ପ୍ରୀୟମାଣଃ ।

୨। କର୍ମଣା ଯମଭିପ୍ରେତି ସ ସମ୍ପ୍ରଦାନମ୍ ।

୬। ସ୍ତୁହେ ରୀପସିତଃ

୩। କ୍ରିୟାୟା ଯମଭିପ୍ରେତି ସୋଽପି ସମ୍ପ୍ରଦାନମ୍ ।

୭। କୁଧଦୁହେର୍ଷ୍ୟାସୁୟାର୍ଥୀନାଂ ଯଂପ୍ରତି କୋପଃ

୪। ଚତୁର୍ଥୀ ସମ୍ପ୍ରଦାନେ ।

(ଗ) ପ୍ରଭୁଃ ଭୃତ୍ୟଂ ସଂକ୍ଷୁଧତି ।

(ଘ) ସାଧୁଃ କୁରମ୍ ଅଭିବୁଦ୍ଧ୍ୟତି ।

୪। (କ) ବସ୍ତ୍ରାୟ ସୁତ୍ରମ୍ ।

(ଖ) ହାରାୟ ସୁବର୍ଣ୍ଣମ୍ ।

(ଗ) ଧର୍ମାୟ ପତ୍ନୀ ।

ଉପର ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ଯାହା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବ୍ୟକ୍ତି ବା ବସ୍ତୁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଛି, ତା'ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି । ‘ବସ୍ତ୍ର’ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସୁତ୍ର ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାରୁ ‘ବସ୍ତ୍ର’ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ହେଲା । ସେହିପରି ‘ହାର’ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଓ ‘ଧର୍ମ’ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପତ୍ନୀ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାରୁ ଉଭୟ ‘ହାର’ ଓ ‘ଧର୍ମ’ ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି । ଏହାକୁ ସାଧାରଣତଃ ‘ନିମିତ୍ତାର୍ଥେ ଚତୁର୍ଥୀ’ କୁହାଯାଏ ।^୧

୫। (କ) ମଶିକାୟ ଧୂମଃ ।

(ଖ) ତାପାୟ ସ୍ନାନମ୍ ।

(ଗ) ଆତପାୟ ଛତ୍ରମ୍ ।

ନିବୃତ୍ତି ବୁଝାଇଲେ ଯାହାର ନିବୃତ୍ତି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ, ସେହିଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଉପର ଉଦାହରଣରେ ‘ମଶିକା’, ‘ତାପ’ ଓ ‘ଆତପ’ର ନିବୃତ୍ତି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାରୁ ସେହି ସେହି ଶବ୍ଦରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି^୨ ।

୬। (କ) ରାମଃ ଶ୍ୟାମାୟ ଶତଂ ରୂପ୍ୟକାଶି ଧାରୟତି ।

(ଖ) ଭକ୍ତିଃ ଜ୍ଞାନାୟ କଳ୍ପତେ ।

(ଗ) ବାତାୟ କପିଳା ବିଦ୍ୟୁତ୍ ।

‘ଧାରି’ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗରେ ବା ଧାର କରିବା ଅର୍ଥରେ ଯିଏ ରଣଦାତା (ଉତ୍ତମର୍ଷୀ) ତା'ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ^୩ । ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ରାମ ଶ୍ୟାମା ଠାରୁ ଶହେ ଟଙ୍କା ଧାର କରିଥିବାରୁ ‘ଶ୍ୟାମା’ ମହାଜନ ବା ରଣଦାତା । ତେଣୁ ‘ଶ୍ୟାମା’ ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ସେହିପରି କଳ୍ପତେ, ସମ୍ପଦ୍ୟତେ ଓ ପରିଶ୍ରମତେ - ଏହି କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ପରିଶ୍ରମ ହେବା ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଲେ ଯାହା ପରିଶ୍ରମ ହୁଏ ତାହାର ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏହାକୁ ସମ୍ପଦ୍ୟମାନେ ଚତୁର୍ଥୀ କୁହାଯାଏ^୪ । ଦ୍ଵିତୀୟ ବାକ୍ୟରେ ଭକ୍ତିରୁ ‘ଜ୍ଞାନ’ ଜାତ ହେଉଥିବାରୁ ସେଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । କୌଣସି ଉତ୍ପାତ ଜ୍ଞାପିତ ହେଉଥିଲେ ସେହି ଉତ୍ପାଦକବାଚୀ ଶବ୍ଦରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏଠାରେ କପିଳବର୍ଣ୍ଣର ବିଜୁଳି ‘ବାତ’ ବା ‘ବାତ୍ୟା’ର ସୂଚନା ଦେଉଥିବାରୁ, ସେଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା^୫ ।

୭। ବାଳକେଭ୍ୟଃ ଆୟୁଷ୍ୟଂ / ମଦ୍ରଂ / ଭଦ୍ରଂ / କଲ୍ୟାଣଂ / କୁଶଳଂ / ସୁଖଂ / ସମୃଦ୍ଧିଃ / ହିତଂ ଭବତୁ ।

ଆଶୀର୍ବାଦ, ଆୟୁଷ୍ୟ, କଲ୍ୟାଣ, ମଦ୍ର, ଭଦ୍ର, କଲ୍ୟାଣ, କୁଶଳ, ଆରୋଗ୍ୟ, ସୁଖାର୍ଥକ ଶବ୍ଦ, ହିତ ପ୍ରଭୃତି ପଦଯୋଗରେ ଯାହା ପ୍ରତି ଶୁଭକାମନା କରାଯାଏ, ସେଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^୬ ବିକଳରେ କ୍ଷଷ୍ଟା ବିଭକ୍ତି ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା: ବାଳକାନାମ୍ ଆୟୁଷ୍ୟଂ..... ଭବତୁ ।

୧। ତାଦର୍ଥ୍ୟ ଚତୁର୍ଥୀ ବାଚ୍ୟା ।

୨। ନିବୃତ୍ତୌ ନିବର୍ତ୍ତନୀୟାତ୍ ।

୩। ଧାରେରୁତ୍ତମର୍ଷୀଃ ।

୪। କ୍ଲୃପି ସମ୍ପଦ୍ୟମାନେ ଚ ।

୫। ଉତ୍ପାଦେନ ଜ୍ଞାପିତେ ଚ ।

୬। ଚତୁର୍ଥୀ ଚାଶିଷ୍ୟାୟୁଷ୍ୟମଦ୍ରଭଦ୍ରକୁଶଳସୁଖାର୍ଥହିତୈଃ ।

୮। (କ) ଅହଂ ଦ୍ଵାଂ ତୁଶାୟ / ତୁଶଂ ମନେୟ ।

(ଖ) ସଃ ମାଂ କାକଂ ମନ୍ୟତେ । (ନ କାକାୟ)

ମନ୍ୟତେ କ୍ରିୟାର (ମନ୍ ଧାତୁ ଯୋଗେ) ଅନାଦର ବୋଧକ କର୍ମ ଅପ୍ରାଣୀବାଚକ ଶବ୍ଦ ହେଲେ ତା'ଠାରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ଓ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଅନାଦର ବୋଧକ କର୍ମ ପ୍ରାଣୀବାଚକ ହେଲେ କେବଳ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ, ଚତୁର୍ଥୀ ହୁଏ ନାହିଁ ।^୯

୯। (କ) ପିତା ପୁତ୍ରାୟ କ୍ରାତୃନକଂ ପ୍ରତିଶୃଣୋତି ।

(ଖ) ରାଜା ବ୍ରାହ୍ମଣାୟ ଧନମ୍ ଆଶୃଣୋତି ।

ପ୍ରତି / ଆ ଉପସର୍ଗଯୁକ୍ତ ‘ଶୃ’ ଧାତୁ ଯୋଗରେ ଯାହାକୁ ପ୍ରତିଶୃତି ଦିଆଯାଏ, ତାହାଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଉପସର୍ଗ ଉଦାହରଣ ଦ୍ଵୟରେ ପୁତ୍ରକୁ ପିତା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ରାଜା ପ୍ରତିଶୃତି ଦେଇଥିବାରୁ ପୁତ୍ର ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶବ୍ଦରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି ।^{୧୦}

୧୦। (କ) ବାଳିକା ଜଳାୟ (ଜଳମ୍ ଆନେତୁମ୍) ନଦୀଂ ଗଚ୍ଛତି ।

(ଖ) ଛାତ୍ରଃ (ପଠିତୁମ୍) ପଠନାୟ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତି ।

ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ‘ତୁମ୍ଭୁନ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ଉଦ୍ଘଟିତବାରୁ କର୍ମ (ଜଳ) ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।^{୧୧} ଦ୍ଵିତୀୟ ବାକ୍ୟରେ ‘ତୁମ୍ଭୁନ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଧାତୁଟି କ୍ରିୟାବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ (ପଠନ) ହୋଇ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।^{୧୨}

୧୧। କୃଷକଃ ଗ୍ରାମଂ/ ଗ୍ରାମାୟ ଗଚ୍ଛତି ।

ଭକ୍ତଃ ମନସା ବୈକୁଣ୍ଠଂ ଗଚ୍ଛତି । (ନ ବୈକୁଣ୍ଠାୟ)

ସଃ ମାର୍ଗଂ ଗଚ୍ଛତି । (ନ ମାର୍ଗାୟ)

ଶରୀରଦ୍ଵାରା ଗମନ ବ୍ୟାପାର ବୁଝାଉଥିଲେ, ଗତ୍ୟର୍ଥଧାତୁମାନଙ୍କର (ଯଥା- ଗମ୍, ଚଳ୍ ଓ ଯା ପ୍ରଭୃତି) କର୍ମସ୍ଥାନରେ ବିକଳରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^{୧୩} ଅଧିବାଚକ (ମାର୍ଗ) ଶବ୍ଦ କର୍ମ ହୋଇଥିଲେ ଚତୁର୍ଥୀ ନହୋଇ କେବଳ ଦ୍ଵିତୀୟା ହେବ । ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ଗତ୍ୟର୍ଥକ ‘ଗମ୍’ ଧାତୁ ଯୋଗେ କର୍ମ ‘ଗ୍ରାମ’ ଠାରେ ବିକଳରେ ଚତୁର୍ଥୀ ହୋଇ ‘ଗ୍ରାମାୟ’ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଦ୍ଵିତୀୟ ବାକ୍ୟରେ ‘ଗମନ’ କ୍ରିୟାର ଶରୀର ଦ୍ଵାରା ଗମନ ବ୍ୟାପାର (ଚେଷ୍ଟା କିମ୍ବା ମାର୍ଗ ଅତିକ୍ରମ) ବୁଝାଉନଥିବାରୁ କର୍ମର ବିକଳରେ ଚତୁର୍ଥୀ ହେଲାନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ ତୃତୀୟବାକ୍ୟରେ ଅଧିବାଚକ (ମାର୍ଗ) ଶବ୍ଦ କର୍ମ ହୋଇଥିବାରୁ ଚତୁର୍ଥୀ ନହୋଇ କେବଳ ଦ୍ଵିତୀୟା ହେଲା ।

୧୨। (କ) ଶିକ୍ଷକାୟ ନମଃ ।

(ଖ) ପ୍ରଜାଭ୍ୟଃ ସ୍ଵସ୍ତି ଭବତୁ ।

(ଗ) ଅଗ୍ନୟେ ସ୍ଵାହା ।

(ଘ) ପିତୃଭ୍ୟଃ ସ୍ଵଧା ।

୧। ମନ୍ୟକର୍ମଣ୍ୟନାଦରେ ବିଭାଷା ଅପ୍ରାଣିଷ୍ଠୁ ।

୨। ପ୍ରତ୍ୟାଙ୍ଗ୍ୟଂ ଶ୍ରବଃ ପୂର୍ବସ୍ୟ କର୍ତ୍ତା ।

୩। କ୍ରିୟାର୍ଥୋପପଦସ୍ୟ ଚ କର୍ମଣି ସ୍ଥାନିନଃ :

୪। ତୁମ୍ଭାର୍ଥାନ୍ତ ଭାବବଚନାତ୍ :

୫। ଗତ୍ୟର୍ଥକର୍ମଣି ଦ୍ଵିତୀୟା ଚତୁର୍ଥ୍ୟୋ ଚେଷ୍ଟାୟାମନଧିନି :

(ଡ) ଭୀମଃ ଦୁଃଶାସନାୟ ଅଳମ୍ ।

(ଚ) ଇନ୍ଦ୍ରାୟ ପୁଷ୍ପାଣି ବଷଟ୍ ।

ନମଃ (ନମସ୍କାର), ସ୍ଵସ୍ତି (ମଙ୍ଗଳ), ସ୍ଵାହା (ଦେବତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ), ସ୍ଵଧା (ପିତୃଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସମର୍ପଣ), ଅଳମ୍ (ସମର୍ପଣବାଚକ), ବଷଟ୍ (ସମର୍ପଣବାଚକ)- ଏହି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କ ଯୋଗରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^୧ କିନ୍ତୁ ‘ନମଃ’ କ୍ରିୟାଯୁକ୍ତ ହେଲେ, ନମଃ ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ ଚତୁର୍ଥୀ ନହୋଇ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । କାରଣ ଉପପଦ ଯୋଗୁ ଯେଉଁ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ, ତା’ଠାରୁ କ୍ରିୟାଯୋଗେ ହେଉଥିବା ବିଭକ୍ତିର ଗୁରୁତ୍ଵ ବେଶି । ଯଥା :-

(ଛ) ଶିକ୍ଷକଂ ନମସ୍କୁରୁ । (ନମଃ + କୁରୁ = ନମସ୍କୁରୁ ଏହା କ୍ରିୟାପଦ)

(ଜ) ଉକ୍ତଃ ଈଶ୍ଵରଂ ନମସ୍କରୋତି । (ନମଃ + କରୋତି = ନମସ୍କରୋତି ଏହା କ୍ରିୟାପଦ)

ଉପଯୁକ୍ତ ବାକ୍ୟଦ୍ଵୟରେ ‘କର୍ମଣି ଦ୍ଵିତୀୟା’ ସୂତ୍ରରେ ‘ଶିକ୍ଷକ’ ଓ ‘ଈଶ୍ଵର’ ଶବ୍ଦରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହେଲା । କାରଣ ଉପପଦ ବିଭକ୍ତିଠାରୁ କାରକବିଭକ୍ତିର ବଳ ବେଶି ।^୨ ନମଃ - ଉପପଦ ମାତ୍ର ନମସ୍କୁରୁ, ନମସ୍କରୋତି କ୍ରିୟାପଦ ।

ମନେରଖ :

- କର୍ତ୍ତା ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଦେବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରେ ଅଥବା କ୍ରିୟାଦ୍ଵାରା ଯାହାର ସମ୍ପନ୍ନ ଇଚ୍ଛାକରେ (ଯାହାର ପ୍ରୀତି ସମ୍ପାଦନ କରେ) ସେ ସମ୍ପ୍ରଦାନ କାରକ ହୁଏ ।
- କଳ୍ପତେ, ସମ୍ପଦ୍ୟତେ, ଜାୟତେ ଓ ଭବତି- ଏହି କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗରେ ଯାହା ‘ଜାତ’ ହୁଏ, ତା’ର ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
- ଯାହାକୁ ରୁଚେ, ତା’ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ।
- ନମଃ, ସ୍ଵସ୍ତି, ସ୍ଵାହା, ସ୍ଵଧା, ଅଳମ୍ (ସାମର୍ଥ୍ୟାର୍ଥକ), ବଷଟ୍ ଯୋଗେ ଚତୁର୍ଥୀ ।
- କୁଧି, ଦୁହ, ଈର୍ଷି ଓ ଅସୁୟ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁ ଯୋଗେ ଯାହାଠାରେ କ୍ରୋଧ, ଦ୍ରୋହ, ତା’ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ।
- ‘ତୁମ୍ଭେ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲୋପ କଲେ, ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ବନ୍ଧନୀମଧସ୍ତ ଶବ୍ଦାନାଂ ଯଥାର୍ଥବିଭକ୍ତିଂ କୃତ୍ଵା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା- ଅହଂ ତୁଭ୍ୟମ୍ ଦିବ୍ୟଚକ୍ଷୁଃ ଦଦାମି । (ଯୁଷ୍ମଦ୍)

(କ) ଶିକ୍ଷକଃ _____ ପୁରସ୍କାରଂ ଦଦାତି । (ଛାତ୍ର)

(ଖ) _____ ଔଷଧଂ ନ ରୋଚତେ । (ଶିଶୁ)

(ଗ) ଭୃତ୍ୟଃ _____ ତୃଣାନ୍ ଆନୟତି । (ଅଶ୍ଵ)

(ଘ) ପିତା _____ କ୍ରୀଡ଼ନକଂ ପ୍ରତିଶୃଣୋତି । (ପୁତ୍ର)

(ଙ) ସର୍ବେ _____ ସ୍ଵହୟନ୍ତି । (ଧନ)

(ଚ) ରାଜା _____ କୁଧତି । (ଶତ୍ରୁ)

(ଛ) ଦ୍ଵୟୋର୍ବିବାଦଃ ତୃତୀୟସ୍ୟ _____ ଭବତି । (ଲାଭ)

୧। ନମଃ-ସ୍ଵସ୍ତି-ସ୍ଵାହା-ସ୍ଵଧାଲଂ ବଷଟ୍ ଯୋଗାତ୍ :

୨। ଉପପଦବିଭକ୍ତେଃ କାରକବିଭକ୍ତିଃ ବଳାୟତୀ :

୨। ବନ୍ଧନୀସ୍ଥିତଯଥାର୍ଥପଦେନ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା- ପରଧନାୟ ମା ସ୍ବହୟ । (ପରଧନେନ, ପରଧନାୟ, ପରଧନାତ୍)

(କ) _____ ଫଳାନି ସ୍ବଦନ୍ତେ । (ବାନରାୟ, ବାନରେଣ, ବାନରମ୍)

(ଖ) ଅହଂ _____ ନ ଧାରୟାମି । (କେନ, କସ୍ମାତ୍, କସ୍ମୈ)

(ଗ) ମାର୍ଜାରାଃ _____ ସ୍ବହୟନ୍ତି । (ମହ୍ୟମ୍, ମହ୍ୟେନ, ମହ୍ୟାୟ)

(ଘ) ପିତା _____ ଦଦାତି । (ପୁତ୍ରେଣ, ପୁତ୍ରମ୍, ପୁତ୍ରାୟ)

(ଙ) ଭକ୍ତଃ _____ ନମସ୍କରୋତି । (ଇଶ୍ବରାୟ, ଇଶ୍ବରମ୍, ଇଶ୍ବରେଣ)

(ଚ) _____ ପୁଷ୍ପାଣି ବଷଟ୍ । (ଗଣେଶମ୍, ଗଣେଶାୟ, ଗଣେଶେନ)

(ଛ) ସୈନିକାଃ _____ ଅଗଚ୍ଛନ୍ । (ଯୁଦ୍ଧମ୍, ଯୁଦ୍ଧେନ, ଯୁଦ୍ଧାୟ)

୩। ରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ସକାରଣବିଭକ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତ ।

ଯଥା- ବାଳିକାଃ ପୁଷ୍ପେଭ୍ୟଃ ସ୍ବହୟନ୍ତି । ‘ସ୍ବହ’ ଧାତୁ ଯୋଗେ ଚତୁର୍ଥୀ ।

(କ) ଜ୍ଞାନାୟ ବିଦ୍ୟାମ୍ ଅଧୀତେ । (ଙ)ଶିଷ୍ୟାଃ ଗୁରୁନ୍ ନମସ୍କର୍ବନ୍ତି ।

(ଖ) ଶିଶବେ ଦୁଗ୍ଧଂ ରୋଚତେ । (ଚ)ରମେଶଃ ପାଠାୟ ଗଚ୍ଛତି ।

(ଗ) ଶବରୀ ଫଳାୟ ଯାତି । (ଛ)ଅହଂ ତୁଭ୍ୟମ୍ ନ ଇଷ୍ୟାମି ।

(ଘ) ଛାତ୍ରେଭ୍ୟଃ ସ୍ବସ୍ତି ଭବତୁ ।

୪। ବନ୍ଧନୀମଧ୍ୟସ୍ଥଧାତୁନାଂ କ୍ରିୟାବାଚକବିଶେଷ୍ୟପଦେନ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା- ବାଳକଃ ପଠନାୟ ଯାତି । (ପଠ)

(କ) ବୃଦ୍ଧାଃ _____ ମନ୍ଦିରଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତି । (ଭଜ)

(ଖ) ସ୍ତ୍ରୀୟଃ _____ ଗଚ୍ଛନ୍ତି । (ସ୍ନା)

(ଗ) ପାତକଃ _____ ଚେଷ୍ଟତେ । (ପଢ଼)

(ଘ) କ୍ଷୁଧାର୍ତ୍ତଃ _____ ଯାତି । (ଭୁଜ)

(ଙ) _____ ଧନମ୍ ଅର୍ଜୟ । (ଦା)

(ଚ) ଝୈରଃ କାରାଗାରାତ୍ _____ ଇଚ୍ଛତି । (ଗମ୍)

(ଛ) ଭକ୍ତଃ ମନ୍ଦିରସ୍ୟ _____ ବ୍ୟଗ୍ରଃ ଭବତି । (ଦୃଶ୍ୟ)

୫। ନିମ୍ନଲିଖିତପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ପୃଥକ୍ ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ ।

ଯଥା- ବଷଟ୍ : ଇନ୍ଦ୍ରାୟ ପୁଷ୍ପାଣି ବଷଟ୍ ।

ଦଦତି : ରୋଚତେ :

ଅସୁୟତି : ନମସ୍କର୍ଯ୍ୟାତ୍ :

ସ୍ବସ୍ତି : ଅଳମ୍ :

ସ୍ବାହା : ସ୍ବାଧା :

ଆଶୁଶୋତି : ସମ୍ପଦ୍ୟତେ :

ମନ୍ୟତେ : ହିତମ୍ :

୬। ଅଧସ୍ତନବାକ୍ୟାନି ସଂଶୋଧୟତ ।

ଯଥା- ଅହଂ ଶିକ୍ଷକାୟ ନମସ୍କରୋମି । ଅହଂ ଶିକ୍ଷକଂ ନମସ୍କରୋମି ।

(କ) ଦ୍ଵଂ ମାଂ କାକାୟ ମନ୍ୟସେ ।	(ଡ଼) ସ୍ଵାମୀ ଭୃତ୍ୟାୟ ଅଭିକ୍ଷୁଧତି ।
(ଖ) ଶିକ୍ଷକଃ ଛାତ୍ରଂ ଆଶୃଣୋତି ପୁସ୍ତକମ୍ ।	(ତ) ପ୍ରଜାନାଂ ସ୍ଵସ୍ତି ଭବତି ।
(ଗ) ହାରସ୍ୟ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣଂ ପ୍ରଦେୟମ୍ ।	(ଛ) ରାମଃ ଶ୍ୟାମାତ୍ ଶତଂ ରୂପ୍ୟକାଶି ଧାରୟତି ।
(ଘ) ମାତରଂ ଦୁର୍ଗାଂ ନମଃ ।	

୭। ଅଧୋଲିଖ୍ଯତେଷୁ ବାକ୍ୟେଷୁ ଚତୁର୍ଥ୍ୟନ୍ତପଦାନି ରେଖାଙ୍କିତାନି କୁରୁତ ।

ଯଥା : ଦୁର୍ଜନଃ ସଜ୍ଜନେଭ୍ୟଃ ଦୁହ୍ୟନ୍ତି ।

(କ) ନମଃ ଶିବାୟ ।	(ଡ଼) ସର୍ବେଭ୍ୟଃ ପ୍ରାଣିଭ୍ୟଃ ସ୍ଵସ୍ତି ଭବତୁ ।
(ଖ) ଗୁରବେ ନମଃ ।	(ତ) ଶକ୍ତିଃ ପରେଷାଂ ପରିପାତ୍ନାୟ ।
(ଗ) ବାଳିକା ପୁଷ୍ପାୟ ସ୍ଵହୟତି ।	(ଛ) ପରୋପକାରଃ ପୁଣ୍ୟାୟ ପାପାୟ ପରପାତ୍ନମ୍ ।
(ଘ) କଃ ଧନଂ ସ୍ଵେଚ୍ଛୟା କସ୍ମୈ ଦଦାତି ।	

୮। ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା : ଭୀମଃ ଯୁଦ୍ଧାୟ ଅଳମ୍ । (ଯୁଦ୍ଧ)

(କ) ଗୋବିନ୍ଦଃ _____ ଅଳମ୍ । (ତର୍କ)	(ଘ) ଦୁଗ୍ଧଂ _____ ଅଳମ୍ । (ଶିଶୁ)
(ଖ) ପାତକଃ _____ ଅଳମ୍ । (ପାକ/ପାଚନ)	(ଡ଼) ରାମଃ _____ ଅଳମ୍ । (ରାବଣ)
(ଗ) ଶିଷ୍ୟଃ _____ ଅଳମ୍ । (ବେଦପଠନ)	(ତ) ଏତତ୍ ବେତନଂ _____ ଅଳମ୍ । (ଭୃତ୍ୟ)

୯। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

(କ) ମୁଁ ପୁଅକୁ ବହିଷିଏ ଦେବି ।	(ତ) ମୂର୍ଖମାନେ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ଈର୍ଷ୍ୟା କରନ୍ତି ।
(ଖ) ବଗକୁ ମାଛ ଭଲ ଲାଗେ ।	(ଛ) ଖରାପାଇଁ ଛତା ନିଅ ।
(ଗ) ଶିକ୍ଷକ ଛାତ୍ରକୁ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଉଛନ୍ତି ।	(ଜ) ସୈନିକମାନେ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଗଲେ ।
(ଘ) ରୋଗୀକୁ ଔଷଧ ରୁଚେ ନାହିଁ ।	(ଝ) ସେମାନେ ଆମକୁ ଘାସଭଳି ମନେ କରନ୍ତି ।
(ଡ଼) ଭଲପିଲାମାନେ ଜ୍ଞାନପାଇଁ ପଢ଼ନ୍ତି ।	(ଞ) ତୁମର ମଙ୍ଗଳ ହେଉ ।

ଅପାଦାନକାରକ ଓ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି

- ୧। (କ) ବୃକ୍ଷାତ୍ ଫଳଂ ପତତି ।
 (ଖ) ପ୍ରାସାଦାତ୍ ବାଳକଃ ଅପତତ୍ ।
 (ଗ) ବିଦ୍ୟାଳୟାତ୍ ଛାତ୍ରଃ ଆଗଚ୍ଛତି ।

ଉପରିଲିଖିତ ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ବୃକ୍ଷରୁ ଫଳ, ପ୍ରାସାଦରୁ ବାଳକ ଓ ବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ବିଚ୍ଛେଦ ଘଟୁଛି । ଯାହାଠାରୁ ବସ୍ତୁ ବା ବ୍ୟକ୍ତିର ବିଚ୍ଛେଦ ହୁଏ, ତାହା ‘ଅପାଦାନ କାରକ’ ଅଟେ ।^୧ ଏଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ୨ ଏହାକୁ ‘ଅପାଦାନେ ପଞ୍ଚମୀ’ କୁହାଯାଏ । ବୃକ୍ଷାତ୍, ପ୍ରାସାଦାତ୍ ଓ ବିଦ୍ୟାଳୟାତ୍ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଅପାଦାନ କାରକ ଓ ସେଗୁଡ଼ିକ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

- ୨। (କ) ମୃଗଃ ବ୍ୟାଘ୍ରାତ୍ ବିଭେତି ।
 (ଖ) ଛତ୍ରମ୍ ଆତପାତ୍ ତ୍ରାୟତେ / ରକ୍ଷତି ।

‘ଭୀ’ ଧାତୁ ଭୟକରିବା ଓ ‘ତ୍ରେ’ ଧାତୁ ରକ୍ଷାକରିବା ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଉଥିବା ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗରେ ଭୟର କାରଣ ଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୩ ଏଠାରେ ଭୟର କାରଣ ‘ବ୍ୟାଘ୍ର’ ଓ ‘ଆତପ’ ଶବ୍ଦରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।

- ୩। (କ) ଧାର୍ମିକଃ ପାପାତ୍ ପରାଜୟତେ ।
 (ଖ) ଅଧ୍ୟୟନାତ୍ ପରାଜୟତେ ଜାଲ୍ଲଃ । ଜାଲ୍ଲଃ (ଠକ, ମୂର୍ଖ)

ପରା + ଜି (ପରାଜୟତେ) ଧାତୁଯୋଗରେ ଯାହାକୁ ସହିହୁଏ ନାହିଁ, ତାହା ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞକ ହୋଇଥାଏ ।^୪ ସୁତରାଂ ‘ପାପାତ୍’ ଓ ‘ଅଧ୍ୟୟନାତ୍’ ଠାରେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । କିନ୍ତୁ ‘ପରାଜୟତେ’ ହରାଇବା ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଯିଏ ପରାଜିତ ହୁଏ, ସେଠାରେ କର୍ମ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇଥାଏ । ଯଥା-
ମଗଧଂ ପରାଜୟତେ କଳିଙ୍ଗଃ ।

- ୪। (କ) ଧାନ୍ୟଭ୍ୟଃ ଗାଂ ବାରୟ ।
 (ଖ) ପିତା ପୁତ୍ରଂ ଚଳଚ୍ଛିତ୍ରଦର୍ଶନାତ୍ ବାରୟତି ।

ବାରଣାର୍ଥକ ଧାତୁ ଯୋଗରେ ନିବାର୍ଯ୍ୟମାଣର ଅଭିଳକ୍ଷିତ ଅପାଦାନକାରକ ହୋଇଥାଏ ।^୫ ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଉଦାହରଣ ଦ୍ଵୟରେ ‘ଧାନ୍ୟ’ ଓ ଚଳଚ୍ଚିତ୍ର ଦର୍ଶନରୁ ଯଥାକ୍ରମେ ଗାଈ ଓ ପୁତ୍ରକୁ ବାରଣ କରାଯାଉଥିବାରୁ ବାରଣର ଇପ୍ସିତ ‘ଧାନ୍ୟ’ ଓ ‘ଚଳଚ୍ଚିତ୍ରଦର୍ଶନ’ ଠାରେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।

୧। ‘ଧୂବମପାୟେଽପାଦାନମ୍’ । ଧୂବମ୍- ଆଶ୍ରୟ (ସ୍ଥିର ବା ଗତିଶୀଳ), ଅପାୟେ - ବିଚ୍ଛେଦେ ।

୨। ‘ବିଶ୍ଳେଷାବଧୌ ପଞ୍ଚମୀ’ । ବିଶ୍ଳେଷ- ବିଦ୍ୟୁତ, ଅବଧୂ- ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ ।

୩। ‘ଭୀତ୍ରାର୍ଥୀନାଂ ଭୟହେତୁଃ’ ।

୪। ‘ପରାଜେରସୋତ୍ତଃ’ ।

୫। ‘ବାରଣାର୍ଥୀନାମାପ୍ସିତଃ’ ।

୫। (କ) ଚୈରଃ ରକ୍ଷିଣଃ ନିଲୀୟତେ ।

(ଖ) କୃଷ୍ଣଃ ମାତୁଃ ନିଲୀୟତେ ।

ନି + ଲୀ (ନିଲୀୟତେ) ଅର୍ଥାତ୍ ଲୁଟିବା । କୌଣସି ବ୍ୟବଧାନରେ ରହି ଯାହାଠାରୁ ନିଜକୁ ଲୁଚାଇ ରଖିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରେ, ସେ ଅପାଦାନକାରକ ହୁଏ ।^୧ ଚୈର ପୋଲିସଠାରୁ ଓ କୃଷ୍ଣ ମା'ଙ୍କଠାରୁ ନିଜକୁ ଲୁଚାଇ ରଖୁଛନ୍ତି, ତେଣୁ ରକ୍ଷୀ ଓ ମାତାଠାରେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହେଲା ।

୬। (କ) କାମାତ କ୍ରୋଧଃ ଅଭିଜାୟତେ ।

(ଖ) ନବନୀତାତ ଘୃତମ୍ ଉତ୍ପଦ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଅମରକଣ୍ଠକାତ ମହାନଦୀ ପ୍ରଭବତି ।

ଜାତ ବା ଉତ୍ପତ୍ତି ହେବା ଅର୍ଥରେ ଜନ୍ମର ମୂଳକାରଣଠାରେ^୨ ଏବଂ ପ୍ର + ଭୂ ଧାତୁ ପ୍ରୟୋଗରେ ବୁଝାଉଥିବା ପ୍ରଥମ ଆବିର୍ଭାବସ୍ଥଳରେ ଅପାଦାନସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ।^୩ କାମନାରୁ କ୍ରୋଧର ଜନ୍ମ ଓ ନବନୀତରୁ ଘୃତର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିବାରୁ ‘କାମ’ ଓ ନବନୀତ, ଯଥାକ୍ରମେ କ୍ରୋଧ ଓ ଘୃତ ଉତ୍ପତ୍ତିର ମୂଳକାରଣ ଅଟେ ଏବଂ ଅପ୍ରକାଶିତ ‘ମହାନଦୀ’ର ‘ଅମରକଣ୍ଠକ’ ଉତ୍ପତ୍ତିସ୍ଥଳ (ପ୍ରଥମ ଆବିର୍ଭାବ ସ୍ଥଳ) ହୋଇଥିବାରୁ ସେହିସ୍ଥଳରେ ଅପାଦାନସଂଜ୍ଞା ହୋଇଛି ।

୭। (କ) ସାଧୁଃ ପାପାତ ଜୁଗୁପ୍ସତେ ।

(ଖ) ଛାତ୍ରଃ ପଠନାତ ବିରମତି ।

(ଗ) ଧର୍ମାତ୍ ନ ପ୍ରମଦିତବ୍ୟମ୍ । ଛାତ୍ରଃ ଅଧ୍ୟୟନାତ ପ୍ରମାଦ୍ୟତି ।

ଜୁଗୁପ୍ସା (ଦୃଶା), ବିରାମ (ନିବୃତ୍ତି) ଓ ପ୍ରମାଦ (ଅନବଧାନତା) ବୋଧକ ଧାତୁ ଯୋଗରେ କର୍ମକାରକ ସ୍ଥାନରେ ଅପାଦାନକାରକ ହୁଏ ।^୪

୮। (କ) ହିମାଳୟଃ ବିଷ୍ୟାତ ଉଚ୍ଚତରଃ ।

(ଖ) ଜ୍ଞାନଂ ଧନାତ ବିଶିଷ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଖଳଃ ସର୍ପାତ କ୍ଳୁରତରଃ ।

ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକର ଉତ୍କର୍ଷ ବା ଅପକର୍ଷ ବୁଝାଇଲେ ଉକ୍ତୃଷ୍ଟ ବା ନିକୃଷ୍ଟଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏହାକୁ ‘ଅପେକ୍ଷାର୍ଥେ ପଞ୍ଚମୀ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।^୫ ଏଠାରେ ହିମାଳୟ ଓ ବିଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ ‘ବିଷ୍ୟ’ ଉଚ୍ଚତାରେ ହିମାଳୟଠାରୁ ନିକୃଷ୍ଟ, ସେହିପରି ବିଶିଷ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଧନ ଓ କ୍ଳୁରତାରେ ସର୍ପ ନିକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାରୁ, ସେଗୁଡ଼ିକଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । କେହି କେହି ଏହାକୁ ‘ତୁଲ୍ୟାର୍ଥେ ପଞ୍ଚମୀ’ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି । ଏଠାରେ ବିଷ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ହିମାଳୟ, ଧନ ଅପେକ୍ଷା ଜ୍ଞାନ ଓ ସର୍ପ ଅପେକ୍ଷା ଖଳ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହୋଇଥାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି ।

୯। (କ) ରମେଶଃ (ଛାତ୍ରାବାସେ ସ୍ଥିତ୍ବା) ଛାତ୍ରାବାସାତ ପତ୍ରଂ ଲିଖତି ।

(ଖ) ବାନରଃ (ବୃକ୍ଷମ୍ ଆରୁହ୍ୟ) ବୃକ୍ଷାତ ପଶ୍ୟତି ।

୧। ‘ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧୋ ଯେନାଦର୍ଶନମିଚ୍ଛତି’ ।

୨। ‘ଜନିକର୍ତ୍ତୃଃ ପ୍ରକୃତିଃ’ ।

୩। ‘ଭୁବଃ ପ୍ରଭବଃ’ ।

୪। ‘ଜୁଗୁପ୍ସାବିରାମ ପ୍ରମାଦାର୍ଥାନାମୁପସଂଖ୍ୟାନମ୍’ ।

୫। ‘ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତେଃ’- ଯାହାଠାରୁ ବିଭକ୍ତି ବା ଭେଦ ଦେଖାଯାଏ, ସେଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ହୁଏ ।

‘କ୍ଷା’ ଏବଂ ‘ଲ୍ୟପ୍’ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ ପଦ ବ୍ୟବହାର ନ କରି ଉକ୍ତ କ୍ରିୟାପଦର ‘କର୍ମ’ ଓ ‘ଆଧାର’ ସ୍ଥାନରେ ‘ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି’ ହୁଏ । ଏହାକୁ ‘ଲ୍ୟବ୍‌ଲୋପେ ପଞ୍ଚମୀ’ କୁହାଯାଏ ।^୧ ଏଠାରେ ‘ସ୍ଥିତା’ ଓ ‘ଆରୁହ୍ୟ’ କ୍ରିୟାପଦକୁ ଉଦ୍ୟ କରି ଅଧିକରଣ ‘ଛାତ୍ରାବାସ’ ଠାରେ ଓ ‘କର୍ମ’ ବୃକ୍ଷଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି ।

୧୦। (କ) ଶିଷ୍ୟଃ ଆରୁହ୍ୟାତ ଶାସ୍ତ୍ରମ୍ ଅଧୀତେ ।

(ଖ) ବଧୂଃ ଶ୍ଵଶୁରାତ୍ ଲଜତେ ।

ନିୟମପୂର୍ବକ ବିଦ୍ୟାଗ୍ରହଣରେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ‘ଆଖ୍ୟାତା’ କୁହାଯାଏ । ସେଠାରେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ^୨ ଏବଂ ଲଜା କରିବା ଅର୍ଥରେ ଯାହାକୁ ଲଜା କରାଯାଏ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୩ ଏଠାରେ ଆରୁହ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ନିୟମ ପୂର୍ବକ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ ହେତୁ ‘ଆରୁହ୍ୟ’ ଆଖ୍ୟାତା ଓ ବଧୂ ଶ୍ଵଶୁରଙ୍କୁ ଲାଜ କରୁଥିବାରୁ ଉଭୟ ଆରୁହ୍ୟ ଓ ଶ୍ଵଶୁରଠାରେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହେଲା ।

୧୧। (କ) ବାଳକଃ ଦୁଃଖେନ / ଦୁଃଖାତ କ୍ରନ୍ଦତି ।

(ଖ) ପଥକଃ ତୃଷ୍ଣା ଅପତତ୍ ।

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟଲିଙ୍ଗର ଗୁଣବାଚକ ଶବ୍ଦ ହେତୁ ବା କାରଣ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଲେ ତା ସ୍ଥାନରେ ତୃତୀୟା ବା ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ହେତୁବୋଧକ ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥିଲେ, ତା’ଠାରେ କେବଳ ତୃତୀୟା ହୁଏ (ପଞ୍ଚମୀ ହୁଏ ନାହିଁ) । କ୍ରନ୍ଦନ କ୍ରିୟାର କାରଣ ‘ଦୁଃଖ’ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥିବାରୁ ହେତୁ ଅର୍ଥରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତିରେ ‘ଦୁଃଖାତ’ ହୋଇଛି । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ହେତୁ ଅର୍ଥରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ ‘ଦୁଃଖେନ’ ମଧ୍ୟ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଅପତତ୍- (ପତନ କ୍ରିୟା)ର କାରଣ ‘ତୃଷ୍ଣା’ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହେତୁ, ହେତୌ ତୃତୀୟା ହୋଇଛି ।^୪

୧୨। (କ) ପୁତ୍ରଃ ପିତୁଃ ପ୍ରତି ।

(ଖ) ଧାନ୍ୟଭ୍ୟଃ ପ୍ରତିଯଚ୍ଛତି ମାଷାନ୍ ।

ପ୍ରତିନିଧି ଓ ପ୍ରତିଦାନ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ‘ପ୍ରତି’ ଯୋଗରେ ‘ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି’ ହୋଇଥାଏ ।^୫ ଏଠାରେ ପୁତ୍ର, ପିତାର ପ୍ରତିନିଧି ଓ ଧାନ ପ୍ରତିଦାନରେ ବିରି ଦେଉଥିବାରୁ, ପିତୃ ଓ ଧାନ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ ପଞ୍ଚମୀ ହେଲା ।

୧୩। (କ) ଆ ମୂଳାତ୍ ଶ୍ରୋତୁମ୍ ଲକ୍ଷାମି ।

(ଖ) ଆ କୈଳାସାତ୍ ଗଡୁକାମୋହମ୍ ।

(ଗ) ଅପବିଷ୍ଠେଃ ସଂସାରଃ ।

(ଘ) ପରି ବନାତ୍ ବର୍ଷତି ମେଘଃ ।

ଅପ, ଆତ୍ ଏବଂ ପରି ଯୋଗେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଓ ଅଭିବିଧି ଅର୍ଥରେ ‘ଆତ୍’ ତଥା ବର୍ଜନ ଅର୍ଥରେ ‘ଅପ’ ଓ ‘ପରି’ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ ।^୬

୧। ‘ଲ୍ୟବ୍‌ଲୋପେ କର୍ମଣ୍ୟଧିକରଣେ ତ’ ।

୨। ‘ଆଖ୍ୟାତୋପଯୋଗେ’ ।

୩। ‘ତ୍ରପାର୍ଥୀନାଂ ଯତଃ ତ୍ରପା’ ।

୪। ‘ହେତୌ ବିଭାଷା ଗୁଣୋଽସ୍ଥିୟାମ୍’ ।

୫। ‘ପ୍ରତିନିଧି ପ୍ରତିଦାନେ ତ ଯସ୍ମାତ୍’ ।

୬। “ପଞ୍ଚମ୍ୟପାତ୍‌ପରିଭିଃ, ଆତ୍ ମର୍ଯ୍ୟାଦାବଚନେ, ଅପପରୀ ବର୍ଜନେ” ।

୧୪। ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦମାନଙ୍କ ଯୋଗରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଯଥା :

ଅନ୍ୟ
ଭିନ୍ନ
ଇତର } (ଅଲଗା)- ରାମାତ୍ ଅନ୍ୟ / ଭିନ୍ନ / ଇତର / ପୃଥକ୍ କଃ ରାବଣଂ ହନ୍ତୁଂ ସମର୍ଥଃ ?

ବିନା
ରତେ } (ବ୍ୟତୀତ)- ଜଳାତ୍ ବିନା / ରତେ / ନାନା ମହ୍ୟାଃ ନ ଜୀବନ୍ତି ।

ନାନା
ଆରାତ୍ (ଦୂର ବା ନିକଟ)- ଗୃହାତ୍ ଆରାତ୍ ବିଦ୍ୟାଳୟଃ ।

ପ୍ରାକ୍
ପୂର୍ବଂ } (ପୂର୍ବ)- ଭୋଜନାତ୍ ପ୍ରାକ୍ / ପୂର୍ବଂ ହସ୍ତଂ ପ୍ରକ୍ଷାଳୟ ।

ପରମ୍
ଅନନ୍ତରମ୍ } (ପରେ)- ପଠନାତ୍ ପରଂ / ଅନନ୍ତରଂ କ୍ରୀଡ଼ ।

ବହିଃ (ବାହାରେ)- ଗୃହାତ୍ ବହିଃ ବାଳକଃ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ତି ।

ଆରଭ୍ୟ
ପ୍ରଭୃତି } (ଆରମ୍ଭକରି)- ବାଲ୍ୟାତ୍ ଆରଭ୍ୟ ସଃ ଚତୁରଃ ।
ମାତ୍ରାତ୍ ପ୍ରଭୃତି ବସନ୍ତଃ ଭବତି ।

ଉତ୍ତରା
ଉତ୍ତରାହି } (ଉତ୍ତରରେ)- ଗୃହାତ୍ ଉତ୍ତରା / ଉତ୍ତରାହି ବନମ୍ ଅସ୍ତି ।

ଦକ୍ଷିଣା
ଦକ୍ଷିଣାହି } (ଦକ୍ଷିଣରେ)- ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରାତ୍ ଦକ୍ଷିଣା / ଦକ୍ଷିଣାହି ବଙ୍ଗୋପସାଗରଃ ।

କୃଷ୍ଣ (ଅତିକଷ୍ଟରେ)- ସଃ କୃଷ୍ଣାତ୍ ବିପଦଃ ମୁକ୍ତଃ ।

ଅସ୍ଥ (ଅସ୍ଥକରେ)- ଶିଶୁଃ ଅସ୍ଥାତ୍ ଦୁଃଖାତ୍ ରକ୍ଷିତଃ ।

ସ୍ତୋକ (ସାମାନ୍ୟ)- ଅହଂ ସ୍ତୋକାତ୍ ବିପଦଃ ମୁକ୍ତଃ ।

(କୃଷ୍ଣ / ଅସ୍ଥ / ସ୍ତୋକ ଶବ୍ଦରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ଯୁକ୍ତ ହୋଇଛି)

ମନେରଖ :

- ଯେଉଁଠାରୁ ବିଚ୍ଛେଦ ହୁଏ, ତାହା ଅପାଦାନ ।
- ଯେଉଁଥିରୁ କିଛି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ସେଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ହୁଏ ।
- ଉକ୍ତର୍ଷ ଓ ଅପକର୍ଷ ବୁଝାଇଲେ ନିକୃଷ୍ଟର ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ।
- ଭୟ ଅର୍ଥରେ ଯାହାଠାରୁ ଭୟ ବା ଯିଏ ଭୟର କାରଣ ସେଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ହୁଏ ।
- ପୂର୍ବ-ପର ଯୋଗରେ ମଧ୍ୟ ପଞ୍ଚମୀ ହୁଏ ।
- ଯେଉଁଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ସେଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ।
- ଗୃଣା-ବିରାମ-ଅସାବଧାନତା ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ବସ୍ତୁ ବା କାର୍ଯ୍ୟରେ କରାଯାଏ ସେଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ।
- ବିନା ଯୋଗେ ଦ୍ଵିତୀୟା, ତୃତୀୟା ଓ ପଞ୍ଚମୀ । ରତେ ଯୋଗେ ଦ୍ଵିତୀୟା ଓ ପଞ୍ଚମୀ । ଅନ୍ତରେଣ ଯୋଗେ କେବଳ ଦ୍ଵିତୀୟା ।
- ଆରାତ୍ (ନିକଟରେ/ଦୂରରେ) ଯୋଗେ ପଞ୍ଚମୀ । କିନ୍ତୁ ନିକଷା/ ସମୟା ଯୋଗେ ଦ୍ଵିତୀୟା ।

୧। ‘ପୂର୍ବଃ’- ପୂର୍ବରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହାର ଶୁଦ୍ଧ ।

୨। ‘ପରଃ’- ପୂର୍ବରେ ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧ ।

୩। ଉଦାହରଣ : ମଧୁମାସାତ୍ ପୂର୍ବଃ ଶୀତଃ ଓ ଶୀତାତ୍ ପରଃ ବସନ୍ତଃ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ବନ୍ଧନମଧ୍ୟାତ୍ ଯଥାର୍ଥପଦେନ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

- ଯଥା- (କ) ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ପର୍ବତେଭ୍ୟଃ ସ୍ତବତ୍ତି । (ଡ) ଛାତ୍ରଃ _____ ଆଗଚ୍ଛତି ।
 (ଖ) ଭକ୍ତଃ _____ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ୍ତେ । (ଚ) କୃଷକଃ _____ ଆୟାତି ।
 (ଗ) _____ ବାରି ପଡ଼ତି । (ଛ) କିଶ୍ବରଃ _____ ରକ୍ଷତି ।
 (ଘ) _____ ପତ୍ରାଣି ପତନ୍ତି ।

(ଦୁଃଖାତ୍, ବୃକ୍ଷାତ୍, ବିଦ୍ୟାଳୟାତ୍, ମନ୍ଦିରାତ୍, ଆକାଶାତ୍, ଗ୍ରାମାତ୍)

୨। ବନ୍ଧନମଧ୍ୟସ୍ଥାବନାଂ ଯଥାର୍ଥରୂପେଃ ଉପଯୁକ୍ତକ୍ରିୟାପଦେଷ୍ଠ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା- ସର୍ପଃ ନକୁଳାତ୍ ବିଭେତ୍ତି । (ନକୁଳ)

- (କ) ମୂଷିକଃ _____ । (ମାର୍ଜାର)
 (ଖ) ଚୈରଃ _____ । (ରକ୍ଷିନ୍)
 (ଗ) ମୃଗଃ _____ । (ବ୍ୟାଘ୍ର)
 (ଘ) ଶୃଗାଳଃ _____ । (କୁକୁର)
 (ଡ) ସାଧୁଃ _____ । (ଦୁର୍ଜନ)
 (ଚ) ଗୃହସ୍ଥଃ _____ । (ଚୈର)
 (ଛ) ଧାର୍ମିକଃ _____ । (ପାପ)

୩। ଅଧୋଲିଖିତଂ ଶ୍ଳୋକଂ ପଠିତ୍ବା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ବିଦ୍ୟା ଦଦାତି ବିନୟଂ ବିନୟାତ୍ ଯାତି ପାତ୍ରତାମ୍ ।

ପାତ୍ରତ୍ବାତ୍ ଧନମାପ୍ନୋତି ଧନାତ୍ ଧର୍ମଂ ତତଃ ସୁଖମ୍ ॥

- (କ) କସ୍ମାତ୍ ପାତ୍ରତାଂ ଯାତି ? (ଡ) ନରଃ କସ୍ମାତ୍ ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟଂ କରୋତି ?
 (ଖ) _____ ପାତ୍ରତାଂ ଯାତି । (ଚ) ନରଃ _____ ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟଂ କରୋତି ?
 (ଗ) ନରଃ କସ୍ମାତ୍ ଧନମାପ୍ନୋତି ? (ଛ) କୁତଃ ସୁଖଂ ଲଭ୍ୟତେ ?
 (ଘ) ନରଃ _____ ଧନମାପ୍ନୋତି । (ଜ) _____ ସୁଖଂ ଲଭ୍ୟତେ ।

୪। କଃ କସ୍ମାତ୍ ପରଃ ? କଃ କସ୍ମାତ୍ ପୂର୍ବଃ ? ଏତେ ଦ୍ଵାଦଶମାସାଃ ।

୧. ଚୈତ୍ରଃ	୭. ଆଶ୍ଵିନଃ
୨. ବୈଶାଖଃ	୮. କାର୍ତ୍ତିକଃ
୩. ଜ୍ୟୈଷ୍ଠଃ	୯. ମାର୍ଗଶୀର୍ଷଃ
୪. ଆଷାଢ଼ଃ	୧୦. ପୌଷଃ
୫. ଶ୍ରାବଣଃ	୧୧. ମାଘଃ
୬. ଭାଦ୍ରପଦଃ	୧୨. ଫାଲ୍ଗୁନଃ

ଯଥା : (କ) ଚୈତ୍ର ଶିଶିରାତ ପୂର୍ବ । ବୈଶାଖ ଚୈତ୍ରାତ ପର ।

(ଖ) ଜ୍ୟେଷ୍ଠ _____ ପୂର୍ବ । ଆଷାଢ଼ _____ ପର ।

(ଗ) ଶ୍ରାବଣ _____ ପୂର୍ବ । ଭାଦ୍ରପଦ _____ ପର ।

(ଘ) ଆଶ୍ୱିନ _____ ପୂର୍ବ । କାର୍ତ୍ତିକ _____ ପର ।

(ଙ) ମାର୍ଗଶୀର୍ଷ _____ ପୂର୍ବ । ପୌଷ _____ ପର ।

(ଚ) ମାଘ _____ ପୂର୍ବ । ଫାଲ୍‌ଗୁନ _____ ପର ।

ପୁନଶ୍ଚ ଏତେ ସ୍ମରଣତଃ । ଯଥା ନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା : (କ) ଆଷାଢ଼ାତ୍ ଆରଭ୍ୟ ଶ୍ରାବଣପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଂ ବର୍ଷଭୂତ୍ ।

(ଖ) _____ ଆରଭ୍ୟ ଆଶ୍ୱିନପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଂ ଶରଦ୍ ।

(ଗ) _____ ମାର୍ଗଶୀର୍ଷପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଂ ହେମନ୍ତଃ ।

(ଘ) _____ ମାଘପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଂ ଶିଶିରଃ ।

(ଙ) ଫାଲ୍‌ଗୁନାତ୍ _____ ବସନ୍ତଃ ।

(ଚ) ବୈଶାଖାତ୍ _____ ଗ୍ରୀଷ୍ମଃ ।

୫। ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା- ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟାତ୍ ନ ପ୍ରମଦିତବ୍ୟମ୍ । (ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ)

(କ) _____ । (ସତ୍ୟ)

(ଖ) _____ । (ଧର୍ମ)

(ଗ) _____ । (କୁଶଳ)

(ଘ) _____ । (ଦେବକାର୍ଯ୍ୟ)

(ଙ) _____ । (ପିତୃକାର୍ଯ୍ୟ)

୬। ବନ୍ଧନୀସ୍ଥିତାନ୍ ଶତ୍ତ୍ୱାନ୍ ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।

ଯଥା- ମମ ଭ୍ରାତା କଟକାତ୍ ଆଗତଃ । (କଟକ)

(କ) ଅହଂ _____ ବହିଃ ଇତସ୍ତତଃ ନ ଭ୍ରମାମି । (ଗ୍ରାମ)

(ଖ) _____ ରତେ ମମ କଃ ସହାୟଃ ? (କ୍ଷତ୍ରିୟ)

(ଗ) _____ ପୂର୍ବମ୍ କ୍ଷତ୍ରିୟଂ ସ୍ମର । (ଶତ୍ରୁ)

(ଘ) _____ ପରଂ କ୍ରୀଡ଼ । (ପଠନ)

(ଙ) ଅର୍ଜୁନଃ _____ ଧନୁର୍ବିଦ୍ୟାମ୍ ଅଶିଷତ । (ଦ୍ରୋଣ)

(ଚ) ସର୍ବେ _____ କୁରୁପସନ୍ତେ । (କୃପଣ)

(ଛ) ପୁତ୍ରଃ _____ ବଦତି । (ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର)

(ଜ) _____ ବୃକ୍ଷଃ ଜାୟତେ । (ବାଜ)

୭। ଅଧସ୍ତନପଦାନାଂ ବାକ୍ୟେଷୁ ବ୍ୟବହାରଂ କୁରୁତ ।

ଯଥା : ବିଭେତି : ସର୍ପଃ ନକୁଳାତ୍ ବିଭେତି ।

ଅନ୍ୟଃ, ନିଳାୟତେ, ଆରାତ୍, ପ୍ରାକ୍, ପୃଥକ୍, ପ୍ରଭୃତି, କୃଷ୍ଣାତ୍, ବିନା, ବହିଃ, ଅନନ୍ତରମ୍, ନାନା, ଉତ୍ତରା, ଦକ୍ଷିଣାହି, ପ୍ରତି

୮। ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ ।

ଯଥା : ଈଶ୍ବରସ୍ୟ ଅନ୍ୟଃ କଃ ସହାୟଃ । ଈଶ୍ବରାତ୍ ଅନ୍ୟଃ କଃ ସହାୟଃ ।

(କ) ବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ବହିଃ ବାଳକାଃ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ତି ।

(ଖ) ବିପଦି ତ୍ରାୟସ୍ବ ମାମ୍ ।

(ଗ) ଚୋରଃ ରକ୍ଷିଣଂ ନିଳାୟତେ ।

(ଘ) ଅସ୍ୟ ନଗରସ୍ୟ ଉତ୍ତରା ନଦୀ ବର୍ତ୍ତତେ ।

(ଙ) ଭୋଜନସ୍ୟ ପ୍ରାକ୍ ହସ୍ତଂ ପ୍ରକ୍ଷାଳୟେତ୍ ।

(ଚ) ଜ୍ୟେଷ୍ଠଃ ବୈଶାଖସ୍ୟ ପରଃ ମାସଃ ।

(ଛ) ବିନୟସ୍ୟ ଯାତି ପାତ୍ରତାମ୍ ।

(ଜ) କଟକଂ ଆରାତ୍ ମହାନଦୀ ।

(ଝ) ଜନଃ ରାଜମାର୍ଗେ ରଥଂ ପଶ୍ୟନ୍ତି ।

(ଞ) ଗୋପାଳଃ ରାମସ୍ୟ କନୀୟାନ୍ ।

୯। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

ଯଥା : ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ପୂର୍ବରୁ ମୁଁ ଶଯ୍ୟାତ୍ୟାଗ କରେ : ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟାତ୍ ପ୍ରାକ୍ ଅହଂ ଶଯ୍ୟାତ୍ୟାଗଂ କରୋମି ।

(କ) ଭକ୍ତମାନେ ବିଦେଶରୁ ପୁରୀ ଆସନ୍ତି ।

(ଖ) ଧନ ଅଭାବରୁ ପିଲାଟି ପଢୁନାହିଁ ।

(ଗ) ନଦୀ ଜଳଠାରୁ କୂପଜଳ ଅଧିକ ନିର୍ମଳ ।

(ଘ) ତୁମେ ଅନ୍ଧକରେ ବିପଦରୁ ରକ୍ଷା ପାଇଲ ।

(ଙ) ଲୋକମାନେ କୋଠା ଉପରୁ ଯାତ୍ରା ଦେଖୁଛନ୍ତି ।

(ଚ) ଦୂରରୁ ଦର୍ଶନ ଅତୀବ ମନୋହର ।

(ଛ) ମୂର୍ଖମାନେ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ଘୃଣା କରନ୍ତି ।

(ଜ) ଲୋଭରୁ ପାପ ପାପରୁ ମୃତ୍ୟୁ ହୁଏ ।

(ଝ) ପୂର୍ବେ ମା'ମାନେ ଝିଅଙ୍କୁ ପଢ଼ିବାରୁ ବାରଣ କରୁଥିଲେ ।

ସମ୍ବନ୍ଧପଦ ଓ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି

୧। (କ) ରାମସ୍ୟ ପୁତ୍ରଃ କ୍ରୀଡ଼ତି ।

(ଖ) ରାଜଃ ପୁରୁଷାଃ ଆଗଚ୍ଛତି ।

(ଗ) ଉକ୍ତଃ କୃଷସ୍ୟ ପାଦପଙ୍କଜଂ ଭଜତି ।

ଏଠାରେ ରାମସ୍ୟ, ରାଜଃ ଓ କୃଷସ୍ୟ ପଦତ୍ରୟ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ଅଟନ୍ତି । ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକର କ୍ରିୟାପଦ କ୍ରୀଡ଼ତି, ଆଗଚ୍ଛତି ଓ ଭଜତି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ । ବରଂ ଏମାନଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧ ବାକ୍ୟରେ ଥିବା ଅନ୍ୟ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଯଥା:- ପୁତ୍ର ପୁରୁଷ ଓ ପାଦପଙ୍କଜ ସହିତ ରହିଛି । କ୍ରିୟା ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନଥିବାରୁ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦର ‘କାରକତ୍ୱ’ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହାକୁ କେବଳ ‘ସମ୍ବନ୍ଧପଦ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସମ୍ବନ୍ଧ ପଦରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^୧ ତେଣୁ ରାମସ୍ୟ, ରାଜଃ ଓ କୃଷସ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି ପଦ ‘ସମ୍ବନ୍ଧେ-ଷଷ୍ଠୀ’ ସୂତ୍ରରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ହେଲେ । ସମ୍ବନ୍ଧର ପ୍ରକାର ଅସଂଖ୍ୟ । ତେବେ ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ତିନୋଟି ବାକ୍ୟରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଜନ୍ୟ-ଜନକ, ସ୍ୱସ୍ୱାମିଭାବ ଓ ଅବୟବାବୟବିଭାବ (ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗୀଭାବ) ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଖାଯାଏ ।

ମହର୍ଷି ପାଣିନି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଛଅଟି କାରକ ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କରି ପରେ କହିଲେ ‘ଆଉ ଯାହା ରହିଲା’ (ଅବଶିଷ୍ଟ / ଶେଷ) ସେହି ସ୍ଥାନରେ ‘ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି’ ହେବ । ଏହାକୁ ‘ଶେଷେ ଷଷ୍ଠୀ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏହାକୁ ‘ସମ୍ବନ୍ଧସାମାନ୍ୟେ ଷଷ୍ଠୀ’ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ ।

୨। (କ) ବନ୍ଧେ ଗୁରୋଃ ଚରଣଯୋଃ ।

(ଖ) ଉକ୍ତଃ ଶଙ୍କରସ୍ୟ ପାଦଯୋଃ ଭଜତି ।

(ଗ) ତାବତ୍ ଭୟସ୍ୟ ଭେତବ୍ୟମ୍ ।

ବହୁସ୍ଥଳରେ କାରକ ବିଭକ୍ତିର ସମ୍ଭାବନା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ବିବକ୍ଷାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^୨ ଉପରିଲିଖିତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ‘ଚରଣ’ ପ୍ରଭୃତି କର୍ମାଦି କାରକ ସ୍ଥଳରେ ‘ସମ୍ବନ୍ଧ ବିବକ୍ଷାରେ ଷଷ୍ଠୀ’ ହୋଇଛି ।

୩। (କ) ଧନସ୍ୟ ହେତୋଃ ବିଦେଶଂ ଗଚ୍ଛତି ।

(ଖ) ଶୀତସ୍ୟ ହେତୋଃ କମ୍ପତେ ।

(ଗ) ଅଧ୍ୟୟନସ୍ୟ ହେତୋଃ ଅହଂ ଭୁବନେଶ୍ୱରେ ତିଷ୍ଠାମି ।

ବାକ୍ୟରେ ‘ହେତୁ’ ଶବ୍ଦର ସାକ୍ଷାତ୍ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ହେତୁ ବାଚକ (ନିର୍ମିତବୋଧକ) ଶବ୍ଦଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏଠାରେ ବିଦେଶଗମନର କାରଣ ‘ଧନ’, ଥରିବାର କାରଣ ‘ଶୀତ’ ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ରହିବାର କାରଣ ‘ଅଧ୍ୟୟନ’ ହୋଇଥିବାରୁ କାରଣବାଚୀ ଧନ, ଶୀତ ଓ ଅଧ୍ୟୟନ ଶବ୍ଦରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ଏହାକୁ ‘ହେତୁପ୍ରୟୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।^୩

୪। (କ) କେନ ହେତୁନା ଅତ୍ର ଆଗଚ୍ଛସି ?

(ଖ) କସ୍ମାତ୍ ହେତୋଃ ବାଳକଃ କ୍ରନ୍ଦତି ?

(ଗ) କସ୍ୟ ହେତୋଃ ସଃ ପଳାୟିତଃ ?

୧। ‘ସମ୍ବନ୍ଧେ ଷଷ୍ଠୀ’ । ‘ଷଷ୍ଠୀ ଶେଷେ’ ।

୩। ଷଷ୍ଠୀ ହେତୁ ପ୍ରୟୋଗେ

୨। ‘କର୍ମାଦାନାମପିସମ୍ବନ୍ଧମାତ୍ର ବିବକ୍ଷାୟାଂ ଷଷ୍ଠ୍ୟବ’ ।

ହେତୁ ଶବ୍ଦ ସହ ଯଦି ସର୍ବନାମପଦମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ, ତେବେ ଉଭୟ ହେତୁବାଚୀ ଶବ୍ଦ ଓ ସର୍ବନାମବାଚୀ ଶବ୍ଦରୁ ତୃତୀୟା, ପଞ୍ଚମୀ ଓ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୧ ନିମିତ୍ତ ଓ ତଦର୍ଥବାଚୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ସର୍ବନାମ ଏବଂ ନିମିତ୍ତବାଚକ ଶବ୍ଦଠାରେ ପ୍ରାୟଶଃ ପ୍ରଥମାଠାରୁ ସପ୍ତମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ବିଭକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ ।^୨ ଯଥା- (ଘ) କୋ ହେତୁଃ / କଂ ହେତୁମ୍ / କେନ ହେତୁନା / କସ୍ମୈ ହେତବେ / କସ୍ମାତ୍ ହେତୋଃ / କସ୍ୟ ହେତୋଃ / କସ୍ମିନ୍ ହେତୌ ।

୫। (କ) ପୁତ୍ରଃ ମାତୁଃ / ମାତରଂ ସ୍ମରତି ।

(ଖ) ଦରିଦ୍ରସ୍ୟ / ଦରିଦ୍ରଂ ଦୟସ୍ବ ।

(ଗ) ଗ୍ରାମସ୍ୟ / ଗ୍ରାମମ୍ ଇଷେ ।

ସ୍ବ ଧାତୁ (ସ୍ମରଣାର୍ଥକ) ଦୟ ଧାତୁ (ଦୟା କରିବା) ଏବଂ ଇଷ୍ ଧାତୁ (ପ୍ରଭୁତ୍ବ ବିସ୍ତାର କରିବା) ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ କର୍ମକାରକରେ ବିକଳରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

୬। (କ) ରାମସ୍ୟ ଗମନମ୍ (ରାମଃ ଗଚ୍ଛତି) ।

(ଖ) ଧନସ୍ୟ ଦାନଂ କୁରୁ (ଧନଂ ଦେହି) ।

(ଗ) ବ୍ୟାକରଣସ୍ୟ ପଠନଂ ଭବତି (ବ୍ୟାକରଣଂ ପଠତି) ।

କୃଦନ୍ତପଦର କର୍ତ୍ତା ଓ କର୍ମର ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୩ ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ଗମ୍ + କୁର୍ = ଗମନମ୍ ଏକ କୃଦନ୍ତପଦ ଅଟେ । ଏହି କୃଦନ୍ତପଦ ଯୋଗରେ କର୍ତ୍ତା ‘ରାମ’ ଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ସେହିପରି ଦାନମ୍ ଓ ପଠନମ୍ କୃଦନ୍ତ ପଦ ପାଇଁ ‘ଧନ’ ଓ ‘ବ୍ୟାକରଣ’ କର୍ମଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ଏହାକୁ ‘କୃଦ୍‌ଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । କୃଦନ୍ତ ପଦର କର୍ତ୍ତା ଓ କର୍ମ ଉଭୟ ଏକ ବାକ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲେ ‘କର୍ମ’ର ହିଁ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୪ ଯଥା :-

(ଘ) ଶିଶୁଃ ଚନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ଦର୍ଶନଂ କରୋତି (ଶିଶୁଃ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ପଶ୍ୟତି)

(ଙ) ପଥିକଃ ଜଳସ୍ୟ ପାନଂ କରୋତି (ପଥିକଃ ଜଳଂ ପିବତି) ।

୭। (କ) ଶିଶୁଃ କ୍ରୀଡ଼ନକଂ ପଶ୍ୟନ୍ ଅହସତ୍ ।

(ଖ) ଦୈତ୍ୟାନ ଘାତୁକଃ ହରିଃ ।

(ଗ) ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗନ୍ତୁମ୍ ଇଚ୍ଛାମି ।

(ଘ) ଛାତ୍ରଃ ଗୃହଂ ଗତବାନ୍ ।

(ଙ) ଧନଂ ଦାତା । (ଧନ ଦେବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ)

(ଚ) ଇଦଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ମୟା ସୁକରମ୍ ।

୧। ‘ସର୍ବନାମସ୍ତୃତୀୟା ଚ’ ।

୨। ‘ନିମିତ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାୟପ୍ରୟୋଗେ ସର୍ବାସାଂ ପ୍ରାୟଦର୍ଶନମ୍ ।’

୩। ‘କର୍ତ୍ତୃକର୍ମଣୋଃ କୃତି’ ।

୪। ‘ଉଭୟପ୍ରାପ୍ତୌ କର୍ମଣି’ ।

(ଶତ୍ରୁ, ଶାନର, ଛ, ଛବତୁ, ଉ-ଉକ, ଛା, ଲ୍ୟପ୍, ତୁମ୍ଭୁନ୍, ଖଲ୍, ତୁନ୍ (ଶୀଳ ବା ସ୍ୱଭାବ ଅର୍ଥକ) ପ୍ରଭୃତି କୃତପଦ ଥିଲେ କର୍ମସ୍ଥାନରେ କୃତଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ ହୁଏ ନାହିଁ ।)° ‘ପଶ୍ୟନ୍’ କୃତପଦ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ କର୍ମ (କ୍ରୀଡ଼ନକ) ପଦର ଷଷ୍ଠୀ ହେଲା ନାହିଁ । ସେହିପରି ‘ଘାତୁକଃ’ ଗନ୍ତୁମ୍, ଗତବାନ୍ ଓ ଦାତା ଇତ୍ୟାଦି କୃତପଦର ପ୍ରୟୋଗ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦୈତ୍ୟାନ, ବିଦ୍ୟାଳୟମ୍, ଗୃହମ୍ ଓ ଧନମ୍ ଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ହୋଇନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ‘ତୃତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ କୃତ ହେଲେ, ସେଠାରେ କୃତଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଧାନ ହେବ । ଯଥା :- ଜଗତଃ କର୍ତ୍ତା ହରିଃ । (କୃ + ତୃତ୍ = କର୍ତ୍ତା) ଧନସ୍ୟ ଦାତା (ଦା + ତୃତ୍) ଏହା ଧନ ଦେଉଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବୁଝାଉଛି । ତେଣୁ ସମ୍ଭବେ ଷଷ୍ଠୀ । ଧନଂ ଦାତା (ଦା + ତୃତ୍) ଧନ ଦେବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବୁଝାଏ । ତେଣୁ କର୍ମକାରକରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ।

୮। (କ) ଇଦଂ ମମ ମତମ୍ ।

(ଖ) ବିଦ୍ୱାନ୍ ସର୍ବେଷାଂ ପୂଜିତଃ ।

(ଗ) ସଃ ମମ ବିଦିତଃ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳ ଅର୍ଥରେ ‘ଛ’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।° କିନ୍ତୁ ଭାବବାଚ୍ୟରେ ବିହିତ ‘ଛ’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦର କର୍ତ୍ତାଠାରେ ବିକଳ୍ପରେ ଷଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।°

ଯଥା :- ମମ ହସିତମ୍, ତବ ଜୀବିତମ୍ ।

ଏଠାରେ ମୟା ହସିତମ୍ ଓ ତୁୟା ଜୀବିତମ୍ ମଧ୍ୟ ହେବ ।

୯। (କ) ବାଳକସ୍ୟ / ବାଳକେନ ଚନ୍ଦ୍ରଃ ଦର୍ଶନୀୟଃ ।

(ଖ) ଛାତ୍ରସ୍ୟ / ଛାତ୍ରେଣ ପୁଷ୍ପକଂ ପଠିତବ୍ୟମ୍ ।

(ଗ) ଭକ୍ତସ୍ୟ / ଭକ୍ତେନ ସେବ୍ୟଃ ହରିଃ ।

କୃତ୍ୟ (ତବ୍ୟ, ଅନୀୟ, ଯତ୍, ଶ୍ୟତ୍, କ୍ୟପ୍) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦଯୋଗରେ କର୍ତ୍ତାର ବିକଳ୍ପରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ଓ ପକ୍ଷେ ‘ଅନୁକ୍ତେ କର୍ତ୍ତାରି ତୃତୀୟା’ ସୂତ୍ରରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।°

ଉପରିଲିଖିତ ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ଦର୍ଶନୀୟ - ଦୃଶ୍ + ଅନୀୟ, ପଠିତବ୍ୟ - ପଠ୍ + ତବ୍ୟ ଓ ସେବ୍ୟ - ସେବ୍ + ଯତ୍ ହୋଇ ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥିବାରୁ କର୍ତ୍ତା ବାଳକ, ଛାତ୍ର ଓ ଭକ୍ତଠାରେ ବିକଳ୍ପେ ଷଷ୍ଠୀ ଓ ପକ୍ଷେ ତୃତୀୟା ହୋଇଛି ।

୧୦। (କ) ରାମେଣ / ରାମସ୍ୟ ତୁଲ୍ୟଃ ରାଜା ନାସ୍ତି ।

(ଖ) ତବ ତୁଳା / ଉପମା ନାସ୍ତି ।

ତୁଲ୍ୟାର୍ଥକ ତୁଲ୍ୟ, ସଦୃଶ, ସମାନ, ସମ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ଯାହା ସହିତ ତୁଲ୍ୟ, ତା’ଠାରେ ବିକଳ୍ପରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।* ପକ୍ଷେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ମଧ୍ୟ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ତୁଲ୍ୟାର୍ଥକ ତୁଳା ଓ ଉପମା ଶବ୍ଦଯୋଗରେ କେବଳ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । (ଅତୁଲୋପମାଭ୍ୟାମ୍)

୧। ‘ନ ଲୋକାବ୍ୟୟନିଷ୍ଠା ଖଲ୍ ଅର୍ଥନାମ୍’ । ଲ + ଉ + ଉକ + ଅବ୍ୟୟ + ନିଷ୍ଠା + ଖଲ୍ ଅର୍ଥ + ତୁନ୍ । ଲ - ଶତ୍ରୁ, ଶାନର, କ୍ୱସ୍ତ, କାନର, ସ୍ୟତ୍ ସ୍ୟମାନ, ଅବ୍ୟୟ - ଛା, ତୁମ୍ଭୁନ୍ ନିଷ୍ଠା-ଛ-ଛବତୁ । ଖଲ୍ ଅର୍ଥ - ଖଲ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ । ତୁନ୍ ।

୨। ‘ଛସ୍ୟ ତ ବର୍ତ୍ତମାନେ’ ।

୩। ନପୁଂସକ ଭାବ ଉପସଂଖ୍ୟାନମ୍

୪। କୃତ୍ୟାନାଂ କର୍ତ୍ତାରିବା

୫। ତୁଲ୍ୟାର୍ଥେରତୁଲୋପମାଭ୍ୟାଂ ତୃତୀୟାନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍

୧୧। (କ) ନଦୀନାମ / ନଦୀଷୁ ଗଙ୍ଗା ପବିତ୍ରତମା ।

(ଖ) ପ୍ରାଣିନାମ / ପ୍ରାଣିଷୁ ନରାଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠାଃ ।

(ଗ) ଗଛତାମ / ଗଛସୁ ଧାବନ୍ ଦୁତତମଃ ।

ଯେଉଁ ସମୁଦାୟ ବା ସମଷ୍ଟିରୁ କୌଣସି ଜାତି, ଗୁଣ, କ୍ରିୟା ବା ସଂଜ୍ଞାବାଚକ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଗୋଟିକୁ ପୃଥକ୍ କରାଯାଏ, ସେହି ସମୁଦାୟବୋଧକ ଶବ୍ଦର ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏହାକୁ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣେ ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ କୁହାଯାଏ ।^୧ ନଦୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ‘ଗଙ୍ଗା’, ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ‘ନର’ ଓ ଚାଲୁଥିବା ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଦୌଡୁଥିବା ଲୋକକୁ ପୃଥକ୍ କରାଯାଇଥିବାରୁ ନଦୀ, ପ୍ରାଣୀ ଓ ଗଛତା ଶବ୍ଦରେ ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ହେଲା ।

୧୨। (କ) ଗ୍ରାମସ୍ୟ / ଗ୍ରାମାତ୍ ଦୂରେ ନଦୀ ବହତି ।

(ଖ) ଗୃହସ୍ୟ / ଗୃହାତ୍ ଅନ୍ତିକେ କ୍ଷେତ୍ରମ୍ ଅସ୍ତି ।

ଦୂର ଓ ସମୀପାର୍ଥକ ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ପଞ୍ଚମୀ ଓ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୨

୧୩। (କ) ଅଗ୍ନିଃ କାଷ୍ଠାନାମ / କାଷ୍ଠେଃ ନ ତୃପ୍ୟତି ।

(ଖ) ପଥକଃ ଶୀତଳଜଳାନାମ / ଶୀତଳଜଳେଃ ତୃପ୍ୟତି

ତୃପ୍ତ୍ୟର୍ଥକ ପଦଯୋଗରେ କରଣ କାରକଠାରେ ବିକଳରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୩

୧୪। (କ) ବାଲିକା ଜଳସ୍ୟ କୃତେ ଗଚ୍ଛତି ।

(ଖ) ତବ କୃତେ କିଂ କରିଷ୍ୟାମି ?

ନିମିତ୍ତ ଅର୍ଥରେ ‘କୃତେ’ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ, ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୪

୧୫। (କ) ପିତୁଃ ରୁଦତଃ / ପିତରି ରୁଦତି ପୁତ୍ରଃ ଅଗଚ୍ଛତ୍ ।

(ଖ) ମମ ପଶ୍ୟତଃ / ମୟି ପଶ୍ୟତି କାକଃ ପିଷ୍ଟକମ୍ ଅନୟତ୍ ।

ଯାହାକୁ ଅବଜ୍ଞା ବା ଅନାଦର କରି କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଏ, ତାହାଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ କିମ୍ବା ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏହାକୁ ଅନାଦରେ ଷଷ୍ଠୀ / ସପ୍ତମୀ ବୋଲି କୁହନ୍ତି ।^୫

୧୬। ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦମାନଙ୍କ ଯୋଗରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ପୂର୍ବତଃ } (ପୂର୍ବରେ) - ଭାରତସ୍ୟ ପୂର୍ବତଃ ଗଙ୍ଗାସାଗରଃ ।

ପଶ୍ଚିମତଃ } (ପଶ୍ଚିମରେ) - ଉତ୍କଳସ୍ୟ ପଶ୍ଚିମତଃ ଛତିଶଗଡ଼ଃ ।

ଉତ୍ତରେଣ

ଉତ୍ତରାତ୍ } (ଉତ୍ତରରେ) - ଭାରତସ୍ୟ ଉତ୍ତରେଣ / ଉତ୍ତରାତ୍ / ଉତ୍ତରତଃ ହିମାଳୟଃ ।

ଉତ୍ତରତଃ

୧। ‘ଯତଃ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣମ୍’ । ‘ଜାତି ଗୁଣକ୍ରିୟା ସଂଜ୍ଞାଭିଃ ସମୁଦାୟାତ୍ ଏକସ୍ୟ ପୃଥକ୍ କରଣମ୍ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣମ୍’ ।

୨। ‘ଦୂରାନ୍ତିକାର୍ଥେଃ ଷଷ୍ଠ୍ୟନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍’ ।

୩। ତୃପ୍ତ୍ୟର୍ଥାନାଂ ବିଭାଷାକରଣେ ।

୪। କୃତେ ପ୍ରୟୋଗେ ୬ଷ୍ଠୀ

୫। ଷଷ୍ଠୀ ଚାନାଦରେ

- ଦକ୍ଷିଣେନ }
 ଦକ୍ଷିଣାତ୍ } (ଦକ୍ଷିଣରେ) - ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରସ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣେନ / ଦକ୍ଷିଣାତ୍ / ଦକ୍ଷିଣତଃ ସାଗରଃ ଶୋଭତେ ।
 ଦକ୍ଷିଣତଃ }
- ଉପରି (ଉପରେ) - ଏକସ୍ୟ ବିଷୟସ୍ୟ ଉପରି ପ୍ରବନ୍ଧଂ ରଚୟତ ।
- ଅଧଃ }
 ଅଧଃସ୍ତାତ୍ } (ତଳେ) - ଭୂମେଃ ଅଧଃ ଜଳମ୍ ଅସ୍ତି ।
 ବୃକ୍ଷସ୍ୟ ଅଧଃସ୍ତାତ୍ ପଥକଃ ବିଶ୍ରାମଂ କରୋତି ।
- ପୁରଃ }
 ପୁରତଃ } - ମମ୍ ପୁରଃ ଗଚ୍ଛ ।
 ପୁରସ୍ତାତ୍ } (ଆଗରେ) - ଗୁରୋଃ ପୁରସ୍ତାତ୍ ଉପବିଶ ।
 ଅଗ୍ରତଃ } - ମମ୍ ଅଗ୍ରତଃ ଆଗଚ୍ଛ ।
- ପୃଷ୍ଠତଃ (ପଛରେ) - ବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ପୃଷ୍ଠତଃ କ୍ରୀଡ଼ାପ୍ରାନ୍ତରମ୍ ଅସ୍ତି ।
- ଦ୍ଵିଃ (ଦୁଇଥର) - ଅହଂ ମାସସ୍ୟ ଦ୍ଵିଃ ଗ୍ରାମଂ ଗଚ୍ଛାମି ।
- ତ୍ରିଃ (ତିନିଥର) - ମୁନୟଃ ଦିବସସ୍ୟ ତ୍ରିଃ ସ୍ନାତି ।
- ଚତୁଃ (ଚାରିଥର) - ବର୍ଷସ୍ୟ ଚତୁଃ ପୁରୀଂ ଗଚ୍ଛେତ୍ ।
- ପଞ୍ଚକୃତଃ (ପାଞ୍ଚଥର) - ଶିଶୁଃ ଦିବସସ୍ୟ ପଞ୍ଚକୃତଃ ଖାଦତି ।
- (ଏହିପରି ଷଟ୍‌କୃତଃ, ସପ୍ତକୃତଃ ପ୍ରଭୃତି ଯୋଗରେ କାଳାଧିକରଣରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହେବ ।)

ମନେରଖ :

- ସମ୍ବନ୍ଧବାଚକ ପଦର ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
- ପଠନମ୍, ଗମନମ୍ ପ୍ରଭୃତି ଭାବବାଚକ ପଦ ଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ ।
- ପୁରଃ, ପୁରତଃ, ଅଗ୍ରତଃ ଇତ୍ୟାଦି ଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ ।
- ଯେଉଁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ - ସମୁଦାୟଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ।
- ଅନାଦରେ ଷଷ୍ଠୀ ।
- ତୁଲ୍ୟ, ସମାନ, ସମ, ସଦୃଶ, ତୁଳା, ଉପମା ପ୍ରଭୃତି ଯୋଗରେ ଷଷ୍ଠୀ ।
- କୃଦନ୍ତପଦ ଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ଉଦାହରଣ ଅନୁସୂତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନ୍ ପୂରୟତ ।

ଯଥା :- ପୁରାଣସ୍ୟ ଶ୍ରବଣେନ ବୃଦ୍ଧଃ ଆନନ୍ଦିତଃ ଭବତି । (ପୁରାଣମ୍)

- (କ) _____ ପଠନେନ ଜ୍ଞାନଂ ବର୍ଦ୍ଧିତେ । (ପୁସ୍ତକାନ୍)
- (ଖ) _____ ଭକ୍ଷଣେନ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟଂ ଭବତି । (ଫଳାନ୍)
- (ଗ) _____ ଧାରଣେନ ଶୋଭା ବର୍ଦ୍ଧିତେ । (ସୁଚ୍ଛବସ୍ତ୍ରମ୍)
- (ଘ) _____ ରକ୍ଷଣେନ ସମ୍ମାନଃ ଲଭ୍ୟତେ । (ଦେଶଃ)
- (ଙ) _____ ପାଳନେନ ତେଷାଂ ସଂରକ୍ଷଣଂ ଭବତି । (ଜୀବାଃ)
- (ଚ) _____ ଦାନେନ ତସ୍ୟାଃ ବୁଦ୍ଧିଃ ଜାୟତେ । (ବିଦ୍ୟା)
- (ଛ) _____ ପ୍ରଦାନେନ ପୁଣ୍ୟଂ ଲଭ୍ୟତେ । (ଧନ)

୨। ଅଧୋଲିଖିତାନାଂ ପଦାନାଂ ସହାୟତୟା ତେଷାଂ ଯୋଗେ ବନ୍ଧନୀସ୍ଥିତଶବ୍ଦାନାଂ କ୍ଷଣ୍ପ ବିଭକ୍ତିଗତ ରୂପଂ କୃତ୍ୱା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନ୍ ପୂରୟତ ।

(ପୁରତଃ, ଅଧଃ, ଉତ୍ତରତଃ, ଦକ୍ଷିଣତଃ, ଅଗ୍ରତଃ, ପୂର୍ବତଃ, ପଶ୍ଚିମତଃ)

ଯଥା :- ବୃକ୍ଷସ୍ୟ ଉପରି ବିହଙ୍ଗାଃ କୁଜନ୍ତି । (ବୃକ୍ଷ)

- (କ) _____ ଜଗନ୍ନାଥପୁରୀ ଅସ୍ତି । (ମହୋଦଧି)
- (ଖ) _____ ହିମାଳୟଃ ବିରାଜତେ । (ଭାରତ)
- (ଗ) _____ ଆନ୍ଧ୍ରପ୍ରଦେଶଃ ଅବସ୍ଥିତଃ । (ଉତ୍କଳ)
- (ଘ) _____ ରତ୍ନାନ୍ ସନ୍ତି । (ଭୂମି)
- (ଙ) _____ ସେନାପତିଃ ଅସ୍ତି । (ସୈନିକ)
- (ଚ) _____ ଦ୍ୱାରକାପୁରୀ ବର୍ତ୍ତତେ । (ଭାରତବର୍ଷ)
- (ଛ) _____ ଶିଶୁଃ କ୍ରୀଡ଼ତି । (ମାତୃ)

୩। ଉଦାହରଣ ଅନୁସୂତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନ୍ ପୂରୟତ ।

ଯଥା :- ବାଳକାନାଂ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ରବିଃ । (ବାଳକ)

- (କ) _____ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ରାମଃ । (ନୃପତି)
- (ଖ) _____ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ହନୁମାନ୍ । (ଭକ୍ତ)
- (ଗ) _____ ଶ୍ରେଷ୍ଠା ଦିଲ୍ଲୀ । (ନଗରୀ)
- (ଘ) _____ ଶ୍ରେଷ୍ଠମ୍ କମଳମ୍ । (ପୁଷ୍ପ)
- (ଙ) _____ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ମୟୂରଃ । (ପକ୍ଷିନ୍)
- (ଚ) _____ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ମାଘଃ । (କାବ୍ୟ)
- (ଛ) _____ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ କାଳିଦାସଃ । (କବି)

୪। ରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ସକାରଣଂ ବିଭକ୍ତିଂ ନିରୂପୟତ ।

ଯଥା :- ବିପଦି ମାତୁଃ ସ୍ମରଣମ୍ ଆପଦ୍ ହରତି । (କୃତ୍ଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ)

- (କ) ହେ ରାମ ! ଦରିଦ୍ରାଣାଂ ଦୟସ୍ୱ । ()
- (ଖ) ବାଳଃ ମାତୁଃ ସ୍ମରତି । ()
- (ଗ) କ୍ଷୁଦ୍ରାଣାଂ ପ୍ରାଣାନାଂ କୃତେ ଅସତ୍ୟଂ ମା ବଦ । ()
- (ଘ) ଗ୍ରାମସ୍ୟ ଅତିକମ୍ ଉପବନମ୍ ଅସ୍ତି । ()
- (ଙ) ପରିଶ୍ରମେ ସଃ ମାତୁଃ ତୁଲ୍ୟଃ । ()
- (ଚ) ଅଜ୍ଞସ୍ୟ ହେତୋଃ ମହତଃ ତ୍ୟାଗଃ ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ । ()
- (ଛ) ଶିଶୋଃ ସ୍ମିତହାସ୍ୟଂ ପିତ୍ରୋଃ ଆନନ୍ଦକରମ୍ । ()

୫। ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ ।

ଯଥା :- ବ୍ୟଜନମ୍ ଅଧଃ ବାଳଃ ଶେତେ । ଶୁଦ୍ଧ - ବ୍ୟଜନସ୍ୟ । (ବ୍ୟଜନ - ପଞ୍ଜୀ)

- (କ) ମୂଷିକଃ ମାର୍ଜାରଂ ବିଭେତି ।
- (ଖ) ପୁରାଣଂ ଶ୍ରବଣେନ ପୁଣ୍ୟଂ ଭବତି ।
- (ଗ) ବ୍ୟାକରଣଂ ପଠନଂ ଅତୀବ ସହଜମ୍ ।
- (ଘ) ପୁତ୍ରେଣ ତୁଳା କଃ ପ୍ରିୟଃ ?
- (ଙ) କାର୍ଯ୍ୟମିଦଂ ତ୍ୱ ବ ସୁକରମ୍ ।
- (ଚ) ସଃ ମାସେ ତ୍ରିଃ ଚଳଚ୍ଚିତ୍ରଂ ପଶ୍ୟତି ।

୬। ବାକ୍ୟେଷୁ ବ୍ୟବହରତ ।

ଯଥା :- ତୁଲ୍ୟଃ - ରାମେଣ ତୁଲ୍ୟଃ ରାଜା ନାସ୍ତି ।

କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍, ମତମ୍, ସପ୍ତକୃତଃ, ତ୍ରିଃ, ଦକ୍ଷିଣତଃ, ସ୍ମରତି, ଅତିକମ୍, ସୁଖମ୍, ଅଧସ୍ତାତ୍, ପୁରଃ,

୭। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

ଯଥା :- ବିପଦରେ ହରିଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କର ।

ଉତ୍ତର - ବିପଦି ହରେଃ ସ୍ମର ।

- (କ) ଶିଶୁଟି ଦିନରେ ଛଅଥର ଦୁଧ ପିଏ ।
- (ଖ) ବନ୍ଧୁଙ୍କର ଉପଦେଶ ତୁମର ଶୁଣିବା ଉଚିତ ।
- (ଗ) କ୍ଷମା ସମାନ ଗୁଣ ନାହିଁ ।
- (ଘ) ତୃଷାର୍ତ୍ତ ଅଣ୍ଡାପାଣିରେ ତୃପ୍ତ ହୁଏ ।
- (ଙ) ଧନ ହେତୁ ଗର୍ବ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।
- (ଚ) ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଆଗରେ ବିଶାଳ ଖେଳପଡ଼ିଆ ଅଛି ।
- (ଛ) ତୁମର ସେଠାକୁ ଯିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।
- (ଜ) ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦେବତାଙ୍କୁ ପୂଜା କରନ୍ତି ।
- (ଝ) ମନ୍ଦିର ଆଗରେ କଦମ୍ବଗଛ ଅଛି ।

ଅଧିକରଣ କାରକ ଓ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି

ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକଟିକୁ ପଢ଼ ଓ ରେଖାଙ୍କିତ ପଦଗୁଡ଼ିକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କର ।

ବିପଦି ଧୈର୍ଯ୍ୟମଥାଭ୍ୟୁଦୟେ କ୍ଷମା ।

ସଦସି ବାକ୍ପଚ୍ଚତା ଯୁଧି ବିକ୍ରମଃ ।

ଯଶସି ଚାଉରୁଚିର୍ବ୍ୟସନଂ ଶୁଭୌ ।

ପ୍ରକୃତିସିଦ୍ଧମିଦଂ ହି ମହାତ୍ମନାମ୍ ।

ଉପରିଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକଟିର ରେଖାଙ୍କିତ ପଦଗୁଡ଼ିକ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିରେ ରହିଛି ।

୧। ବର୍ତ୍ତମାନ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ପଢ଼ ।

(କ) କୃଷକାଃ ଗ୍ରାମେ ବସନ୍ତି ।

(ଖ) ବସନ୍ତେ ସକଳଂ ରମ୍ୟଂ ଭବତି ।

(ଗ) ରାଧାନାଥଃ ସଂସ୍କୃତେ ନିପୁଣଃ ଆସୀତ୍ ।

ଉପରିଲିଖିତ ଉଦାହରଣ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ‘ବସନ୍ତି’, ‘ଭବତି’ ଓ ‘ଆସୀତ୍’ କ୍ରିୟାପଦ ଅଟନ୍ତି । ଏଠାରେ କ୍ରିୟାପଦଗୁଡ଼ିକର ‘ଆଧାର’ ଭାବେ ଯଥାକ୍ରମେ ‘ଗ୍ରାମ’, ‘ବସନ୍ତ’ ଓ ‘ସଂସ୍କୃତ’ ପଦ ବ୍ୟବହୃତ । କ୍ରିୟାର ‘ଆଧାର’କୁ ଅଧିକରଣ କାରକ କୁହାଯାଏ ।^୧ ତେଣୁ ‘ଗ୍ରାମ’, ‘ବସନ୍ତ’ ଓ ‘ସଂସ୍କୃତ’ ଏମାନେ କ୍ରିୟାର ଆଧାର ଏବଂ ଅଧିକରଣ କାରକ ଅଟନ୍ତି । ଅଧିକରଣ କାରକରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୨ ଏହାକୁ ଅଧିକରଣେ ସପ୍ତମୀ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ‘ଆଧାର’ ସାଧାରଣତଃ ତିନିପ୍ରକାର । ତେଣୁ ଅଧିକରଣ ତିନିପ୍ରକାର ହୋଇଥାଏ । ଯଥା – ସ୍ଥାନାଧିକରଣ, କାଳାଧିକରଣ ଓ ବିଷୟାଧିକରଣ । ଉପର୍ୟୁକ୍ତ ଉଦାହରଣରେ ‘ଗ୍ରାମ’ ସ୍ଥାନକୁ ବସନ୍ତ ସମୟକୁ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ ବିଷୟକୁ ବୁଝାଉଥିବାରୁ ଏମାନେ ଯଥାକ୍ରମେ ସ୍ଥାନାଧିକରଣ, କାଳାଧିକରଣ ଓ ବିଷୟାଧିକରଣ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

୨। (କ) ଶିକ୍ଷକେ ଆଗତେ ଛାତ୍ରଃ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଠି ।

(ଖ) ରାମେ ଗତେ ଦଶରଥଃ ମୃତଃ ।

(ଗ) ଅସୁରେଷୁ ପରାସ୍ତେଷୁ ସୁରାଃ ଆନନ୍ଦିତାଃ ଅଭବନ୍ ।

ଯେଉଁ ଭାବ ବା କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାର୍ଯ୍ୟର ସୂଚନା ମିଳେ, ସେହି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଭାବବାଚୀ ଶବ୍ଦରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଏଠାରେ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ଆସିବା କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ଉଠିବା କ୍ରିୟା, ରାମଙ୍କ ଗମନ କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଦଶରଥଙ୍କ ମରଣ କ୍ରିୟା ଏବଂ ଅସୁରମାନଙ୍କର ପରାସ୍ତ ହେବା କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଦେବତାଙ୍କ ଆନନ୍ଦ ହେବା କ୍ରିୟା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଉଛି । ତେଣୁ ସମାପିକା କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକର କାଳ ଯେଉଁ ଯେଉଁ କ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା ସୂଚିତ ହେଲା ତା’ଠାରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।^୩ ଏହାକୁ ‘ଭାବେ ସପ୍ତମୀ’ କୁହାଯାଏ । ‘ଭାବ’ ଅର୍ଥ କ୍ରିୟା । ଭାବେ ସପ୍ତମୀରେ ଗୋଟିଏ ପଦ ‘ବିଶେଷ୍ୟ’ କିମ୍ବା ‘ସର୍ବନାମ’ ଅନ୍ୟ କୃଦନ୍ତ ପଦଟି ‘ବିଶେଷଣ’ ହୁଏ । ଏଣୁ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ଉଭୟତ୍ର ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ‘ଶିକ୍ଷକେ ଆଗତେ’, ‘ରାମେ ଗତେ’ ଓ ‘ଅସୁରେଷୁ ପରାସ୍ତେଷୁ’ ପ୍ରଭୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।

୧। ‘ଆଧାରୋଽଧିକରଣମ୍’ । ଅଧିକ୍ରିୟତେ ଅସ୍ମିନ୍ ଇତି ଅଧିକରଣମ୍ । ଆ + ଧୃ + ଘଞ୍ = ଆଧାରଃ ଅର୍ଥାତ୍ ଯିଏ ଧାରଣ କରେ, ସେ ଆଧାର ଅଟେ । ଯେପରି- ରହିବା କାମର ଆଧାର ‘ଗ୍ରାମ’ ।

୨। ‘ସପ୍ତମ୍ୟାଧିକରଣେ’ । ୩। ‘ଯସ୍ୟ ଚ ଭାବେନ ଭାବଲକ୍ଷଣମ୍’ ।

୩। (କ) ଚର୍ମଶି ଦ୍ଵିପିନ୍ ହନ୍ତି ।

(ଖ) ଦନ୍ତଯୋଃ ହନ୍ତି କୁଞ୍ଜରମ୍ ।

(ଗ) ରାଜା ଯଶସେ ବ୍ୟାଘ୍ର ହନ୍ତି ।

ନିମିତ୍ତ ବା ଫଳର ଯଦି ଅବୟବାବୟବୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ (ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗୀ) ଯୋଗ ହୋଇଥାଏ, ସେହି ନିମିତ୍ତ ବା ଫଳକୁ ବୁଝାଉଥିବା ଶବ୍ଦର ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଉପର୍ୟୁକ୍ତ ‘କ’ ଓ ‘ଖ’ ବାକ୍ୟରେ ‘ଚର୍ମ’ ଓ ‘ଦନ୍ତ’, ନିମିତ୍ତବୋଧକ ଓ ଅବୟବ (ଅଙ୍ଗ) ବାଚକ । ତେଣୁ ସେଠାରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ଏହାକୁ ‘ନିମିତ୍ତାତ୍ କର୍ମଯୋଗେ ସପ୍ତମୀ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।^୧ କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଠାରେ ନିମିତ୍ତ ବା ଫଳର କର୍ମ ସହିତ ସଂଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧ ନଥାଏ, ସେଠାରେ ସପ୍ତମୀ ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ଗ’ ବାକ୍ୟରେ ‘ଯଶଃ ଲବଧୁମ୍’, ଏହି ଅର୍ଥରେ କ୍ରିୟାର୍ଥୋପପଦ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତରେ ‘ଭୁମ୍ଭୁନ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ଲୋପ ହୋଇ ତାହାର କର୍ମରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି ।

୪। (କ) ଅନ୍ଧଂ କରେ ଧୃତ୍ଵା ନୟ ।

(ଖ) କମପି ମସ୍ତକେ ମା ତାଡ଼ୟ ।

(ଗ) ଛାତ୍ରଂ କର୍ଣ୍ଣେ ଧୃତ୍ଵା ଆନୟ ।

ଶରୀରର କୌଣସି ଅଂଶକୁ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ବୁଝାଇଲେ, ସେହି ଅଂଶବାଚକ ଶବ୍ଦର ଦ୍ଵିତୀୟା ନ ହୋଇ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏହାକୁ ଅବଚ୍ଛେଦେ ସପ୍ତମୀ କୁହାଯାଏ ।^୨ ଅବଚ୍ଛେଦ ଶରୀରର ଅଂଶବିଶେଷ । ଉପର ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ କର, ମସ୍ତକ ଓ କର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ଶରୀରର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।

୫। (କ) ଗବାଂ / ଗୋଷ୍ଠୁ ସ୍ଵାମୀ ।

(ଖ) ନରାଣାଂ / ନରେଷ୍ଠୁ ଈଶ୍ଵରଃ / ଅଧିପତିଃ ।

(ଗ) ବିବାଦସ୍ୟ / ବିବାଦେ ସାକ୍ଷୀ ।

(ଘ) ବ୍ୟବହାରସ୍ୟ / ବ୍ୟବହାରେ ପ୍ରତିଭୁଃ ।

(ଙ) କୁଳସ୍ୟ / କୁଳେ ଦାୟାଦଃ ।

ସ୍ଵାମୀ, ଈଶ୍ଵର, ଅଧିପତି, ସାକ୍ଷିନ, ପ୍ରତିଭୁଃ (ଜାମିନ୍ / ମଧସ୍ତ୍ରି) ଦାୟାଦ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୩ ସ୍ଵାମୀ, ଈଶ୍ଵର ଓ ଅଧିପତି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟତୀତ ସ୍ଵାମ୍ୟର୍ଥକ ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ସପ୍ତମୀ ହେବ ନାହିଁ । ଯଥା :-

(ଚ) ନରାଣାମ୍ ଈଶଃ / ପ୍ରଭୁଃ । (ଏଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ହେଲା, ନରେଷ୍ଠୁ ହେବ ନାହିଁ)

୬। (କ) ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଃ ବଂଶୀବାଦନେ କୁଶଳଃ / ଦକ୍ଷଃ ।

(ଖ) ମାତା ପାତନେ ନିପୁଣା / ପ୍ରବୀଣା ।

(ଗ) ଶ୍ରମିକଃ କାର୍ଯ୍ୟେ ବ୍ୟାପୃତଃ / ଲଗ୍ନଃ / ତତ୍ପରଃ ।

(ଘ) ଅନୁରାଧା ଧାରନେ ପଟୁଃ ।

୧ । ‘ନିମିତ୍ତାତ୍ କର୍ମଯୋଗେ । ନିମିତ୍ତମ୍ - ଫଳମ୍, ଯୋଗଃ - ସଂଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧେନ ବା ସମବାୟ ସମ୍ବନ୍ଧେନ ।

୨ । ‘ସପ୍ତମୀ ଅବଚ୍ଛେଦେ’ ।

୩ । ‘ସ୍ଵାମୀଶ୍ଵରାଧିପତିଦାୟାଦସାକ୍ଷିପ୍ରତିଭୁପ୍ରସୂତୈଶ୍ଵ’ ।

ବ୍ୟାପ୍ତ, ଲଗ୍ନ, ତତ୍ପର, କୁଶଳ, ନିପୁଣ, ଦକ୍ଷ, ପରୁ, ପ୍ରବୀଣ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^୧

୭। (କ) ମନୁଷ୍ୟଃ ମନୁଷ୍ୟେ ବିଶ୍ୱସେତ୍ ।

(ଖ) ମାତା ପୁତ୍ରେ ସ୍ନିହ୍ୟତି ।

(ଗ) ଗୁରୌ ଶିଷ୍ୟାଃ ଅନୁରକ୍ତାଃ ।

(ଘ) ପିତା ମୟି ବିରକ୍ତଃ ଜାତଃ ।

(ଙ) ଅହଂ ଶିକ୍ଷକେ ଭକ୍ତିଂ କରୋମି ।

(ଚ) ବାୟୁଯାନସ୍ୟ-ଆରୋହଣେ ତସ୍ୟ ଅଭିଳାଷଃ ।

ବିଶ୍ୱାସ, ସ୍ନେହ, ଅନୁରକ୍ତି, ବିରକ୍ତି, ଭକ୍ତି, ଅଭିଳାଷ ପ୍ରଭୃତି ଅର୍ଥ ବିଶିଷ୍ଟ ପଦଯୋଗରେ ଯାହାଠାରେ ବିଶ୍ୱାସ ପ୍ରଭୃତି କରାଯାଏ, ତା'ଠାରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

୮। (କ) ଏତତ୍ କଥଂ ମୟି ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ ?

(ଖ) ଅଯୋଧ୍ୟାୟାଃ ନୃପତ୍ୱଂ ରାମେ ଯୁଜ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଏତତ୍ ଦୃଷ୍ଟି ନ ଉପପଦ୍ୟତେ ।

ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ, ଯୁଜ୍ୟତେ ଓ ଉପପଦ୍ୟତେ ଯୋଗରେ ଯାହାଠାରେ ଯୋଗ୍ୟତା, ସମ୍ଭାବନା ଇତ୍ୟାଦି ବୁଝାଇଥାଏ ତାଠାରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ମନେରଖ :

- କ୍ରିୟାର ଆଧାର ଅଧିକରଣ ।
- ସ୍ଥାନାଧିକରଣ, କାଳାଧିକରଣ, ବିଷୟାଧିକରଣ ।
- ନିମିତ୍ତ କର୍ମସଂଯୋଗ ହେଲେ ସପ୍ତମୀ ହୁଏ ।
- ସପ୍ତମୀ ଅବଲେକେ ।
- ସ୍ୱାମୀ, ଈଶ୍ୱର, ଅଧିପତି, ସାକ୍ଷିନ୍ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ।
- କୌଣସି ଏକ କ୍ରିୟାର ସମାପ୍ତିରେ, ଅନ୍ୟ କ୍ରିୟାର ଆରମ୍ଭ ହେଲେ, ସମାପ୍ତ କ୍ରିୟା ଓ କର୍ତ୍ତାରେ ସପ୍ତମୀ ।
- କୁଶଳ, ନିପୁଣ, ଦକ୍ଷ, ପରୁ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଯୋଗେ ସପ୍ତମୀ ।
- ବିଶ୍ୱାସ, ସ୍ନେହ, ଅନୁରକ୍ତି, ବିରକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ବା କ୍ରିୟା ଯୋଗେ ସପ୍ତମୀ ।
- ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ, ଯୁଜ୍ୟତେ ଓ ଉପପଦ୍ୟତେ କ୍ରିୟାଯୋଗେ ସପ୍ତମୀ ।

୧ । ‘ସାଧୁନିପୁଣାଭ୍ୟାମର୍ଜାୟାଂ ସପ୍ତମ୍ୟପ୍ରତେଷ୍ଠ’ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ନିମ୍ନଲିଖିତଶ୍ଳୋକେଷୁ ସପ୍ତମ୍ୟତ୍ତପଦାନି ରେଖାଙ୍କିତାନି କୁରୁତ ।

- (କ) ଶୈଳେ ଶୈଳେ ନ ମାଣିକ୍ୟଂ ମୌକ୍ତିକଂ ନ ଗଜେ ଗଜେ ।
ସାଧବୋ ନ ହି ସର୍ବତ୍ର ଚନ୍ଦନଂ ନ ବନେ ବନେ ।।
- (ଖ) ମନ୍ତ୍ରେ ତାର୍ଥେ ଦ୍ଵିଜେ ଦେବେ ଦୈବଜ୍ଞେ ଭେଷଜେ ଗୁରୌ ।
ଯାଦୁଶୀ ଭାବନା ଯସ୍ୟ ସିଦ୍ଧିଃ ଭବତି ତାଦୁଶୀ ।।
- (ଗ) ବ୍ରହ୍ମନ୍ନେ ଚ ସୁରାପେ ଚ ଚୌରେ ଭଗ୍ନବ୍ରତେ ଶଠେ ।
ନିଷ୍ଠୁରିଃ ବିହିତା ସଭିଃ କୃତନ୍ନେ ନାସ୍ତି ନିଷ୍ଠୁରିଃ ।।
- (ଘ) ମାତୃବତ୍ ପରଦାରେଷୁ ପରଦ୍ରବ୍ୟେଷୁ ଲୋଞ୍ଚବତ୍ ।
ଆତ୍ମବତ୍ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଯଃ ପଶ୍ୟତି ସ ପଶ୍ତିତଃ ।।

୨। ଉଦାହରଣମନୁସୃତ୍ୟ ବାକ୍ୟାନି ପୂରୟତ ।

ଯଥା :-ପିତା ସ୍ନିହ୍ୟତି । (ପୁତ୍ର) ଉତ୍ତର - ପିତା ପୁତ୍ରେ ସ୍ନିହ୍ୟତି ।

- (କ) ଦଶରଥଃ _____ ଅଧିକଂ ସ୍ନିହ୍ୟତି ସ୍ତ୍ଵ । (କୈକେୟୀ)
- (ଖ) କୋଽପି _____ ନ ବିଶ୍ଵସେତ୍ । (ଅବିଶ୍ଵସ୍ତ)
- (ଗ) ଶିକ୍ଷକଃ _____ ବିରକ୍ତଃ ଜାତଃ । (ଛାତ୍ର)
- (ଘ) ଅହଂ _____ ନିତରାମ୍ ଅନୁରକ୍ତଃ । (ଯୁଷ୍ମଦ୍)
- (ଙ) ଛାତ୍ରଃ _____ ଭକ୍ତିଂ କୁର୍ବତି । (ସରସ୍ଵତୀ)

୩। ଉଦାହରଣାନୁସାରଂ ବାକ୍ୟାନି ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନେ ଲିଖତ ।

ଯଥା :- ଭୀମଃ ରାକ୍ଷସଂ ଶିରସି ଅତାଡ଼ୟତ୍ । (ଶିରସ)

- (କ) ଆରକ୍ଷୀ ଚୌରଂ _____ ଗୃହୀତବାନ୍ । (ହସ୍ତ)
- (ଖ) କମପି _____ ନ ତାଡ଼ୟିତବ୍ୟମ୍ । (ଉଦର)
- (ଗ) ରାବଣଃ ଜଗାୟୁଂ _____ ପ୍ରହୃତବାନ୍ । (ପକ୍ଷ)
- (ଘ) ବାଳକଃ ବାଳକଂ _____ ଗୃହୀତବାନ୍ । (କେଶ)
- (ଙ) ଅକ୍ଷଂ _____ ଧୃତ୍ଵା ଆନୟ । (ହସ୍ତ)

୪। ନିମ୍ନଲିଖିତପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ସ୍ଵଦିନଚର୍ଯ୍ୟାଂ ଲିଖତ ।

ପ୍ରାତଃକାଳେ, ସାର୍ଦ୍ଧସପ୍ତବାଦନେ, ଦଶବାଦନେ, ଏକବାଦନେ, ସାୟଂକାଳେ, ସାୟଂସପ୍ତବାଦନେ , ରାତ୍ରେ ଦଶବାଦନେ

ଯଥା : ପ୍ରାତଃକାଳେ ଅହଂ ଷଡ୍‌ବାଦନେ ଶଯ୍ୟାତ୍ୟାଗଂ କରୋମି ।

୫। କୋଷକସ୍ଥିତ ଶିଳାନାମ୍ ଉପଯୁକ୍ତ ରୂପେ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନ ପୂରୟତ ।

- (କ) ମମ ବନ୍ଧୁ _____ ନିପୁଣ । (କ୍ରୀଡ଼ା)
 (ଖ) ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ _____ ଦକ୍ଷ । (ବଂଶାବଦନ)
 (ଗ) ଅସ୍ଥାକଂ ଶିକ୍ଷକଃ _____ ପରଃ । (ଗଣିତ)
 (ଘ) ଅନୁରାଧା _____ ପ୍ରବାଣା । (ଶ୍ଳୋକପଠନ)
 (ଙ) ମମ ଅନୁଜଃ _____ ଲଗ୍ନଃ । (ରାଜନୀତି)

୬। ରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ସକାରଣବିଭକ୍ତିଂ ନିରୂପୟତ ।

- (କ) ଛାତ୍ରଃ ବିଦ୍ୟାଳୟେ ପଠନ୍ତି । (ଡ) ଧେନବଃ ବସ୍ତ୍ରାସୁ ସ୍ନିହ୍ୟନ୍ତି ।
 (ଖ) ଚୌର୍ଯ୍ୟଂ ମୟି ନ ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ । (ଚ) ବାଳକେ ନିଦ୍ରିତେ ମାତା ଗମିଷ୍ୟତି ।
 (ଗ) ମହାତ୍ମା ରାଜନୀତୌ ନିପୁଣଃ ଆସୀତ୍ । (ଛ) ପିତରି ମାତରି ଚ ଭକ୍ତିଂ କରୁ ।
 (ଘ) କେଶେଷୁ ଚମରୀଂ ହନ୍ତି । (ଜ) କୃଷ୍ଣଃ ମାତରି ସାଧୁଃ, ମାତୁଳେ ଅସାଧୁଃ ।

୭। ଭ୍ରମସଂଶୋଧନଂ କରୁତ ।

ଯଥା :- ନଦୀଭ୍ୟଃ ଗଙ୍ଗା ପବିତ୍ରତମା ।

- (କ) କଥଂ ମାଂ ନ ବିଶ୍ୱସିଷି ? (ଡ) ଶ୍ରବଣକୁମାରଃ ମାତରଂ ସାଧୁଃ ଆସୀତ୍ ।
 (ଖ) ଜନନୀ ପୁତ୍ରାୟ ସ୍ନିହ୍ୟତି । (ଚ) ସର୍ବେଷାଂ କାର୍ଯ୍ୟାଣାଂ ସଃ ତତ୍ପରଃ ।
 (ଗ) ହସ୍ତଂ ଧୃତ୍ୱା କ୍ଷମାଂ ଯାଚିତବାନ୍ । (ଛ) କର୍ମଣଃ ଏବ ତବ ଅଧିକାରଃ ।
 (ଘ) ପ୍ରଭୁଃ ସେବକାୟ ଅନୁରକ୍ତଃ ଭବତି ।

୮। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

- (କ) ନଳରେ ମାଛଗୁଡ଼ିକ ଆନନ୍ଦରେ ପହଞ୍ଚିଛନ୍ତି । (ଚ) ଏ ସିଂହାସନ ତୁମ ପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟ ।
 (ଖ) ବର୍ଷାକାଳରେ ମୟୂରଗୁଡ଼ିକ ନୃତ୍ୟ କରନ୍ତି । (ଛ) ସାଙ୍ଗମାନେ ଆସିଲେ, ମୁଁ ଯିବି ।
 (ଗ) ବୃଦ୍ଧଲୋକଟିକୁ ହାତ ଧରି ନିଅ । (ଜ) ସଙ୍କଟବେଳେ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଜାଣିବ ।
 (ଘ) ମୋର ମନ ଗଣିତରେ ରହୁ ନାହିଁ । (ଝ) ଉଡ଼ାଜାହାଜରେ ଭ୍ରମଣ ପାଇଁ ମୋର ପ୍ରବଳ ଇଚ୍ଛା ।
 (ଡ) ଗୋବିନ୍ଦ ରାମକୁ ଭାଇ ଭଳି ସ୍ନେହ କରେ । (ଞ) ମୁଁ ତାହୁଁ ତାହୁଁ ସେ ମୋ କଲମଟି ନେଇଗଲା ।

ମିଶ୍ର ବିଭକ୍ତି

- ୧ । ପୃଥକ, ନାନା ଓ ବିନା ଯୋଗରେ ୨ୟା, ୩ୟା ଓ ୪ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ରତେ ଯୋଗରେ ୨ୟା ଓ ୪ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ‘ଅନ୍ତରେଣ’ ଯୋଗରେ କେବଳ ୨ୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
- ୨ । ଦକ୍ଷିଣେନ ଓ ଉତ୍ତରେଣ ପ୍ରଭୃତି ଏନପ୍ - ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦଯୋଗରେ ୨ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।
- ୩ । ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ନ ବୁଝାଇ କାଳ ଓ ମାର୍ଗର ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂଯୋଗ ବୁଝାଇଲେ କାଳ ଓ ମାର୍ଗବାଚକ ଶବ୍ଦରେ ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ୨ୟା ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ବୁଝାଇଲେ ସେଠାରେ ଅପବର୍ଗେ ୩ୟା ହୋଇଥାଏ ।
- ୪ । ସାଧାରଣତଃ ‘ପ୍ରତି’ ଯୋଗେ ୨ୟା ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିନିଧି ଓ ପ୍ରତିଦାନ ବାଚକ ‘ପ୍ରତି’ ଯୋଗରେ ୪ମୀ ହୋଇଥାଏ ।
- ୫ । ବାରଣାର୍ଥକ ‘ଅଳମ୍’ ଯୋଗରେ ୩ୟା ଓ ସମର୍ଥାର୍ଥକ ‘ଅଳମ୍’ ଯୋଗରେ ୪ର୍ଥୀ ହୁଏ ।
- ୬ । ଗମନାର୍ଥକ ଓ କଥନାର୍ଥକ ଧାତୁ ପ୍ରୟୋଗରେ ପ୍ରାୟ ୨ୟା ଓ ୪ର୍ଥୀ ହୋଇଥାଏ ।
- ୭ । ତୁଲ୍ୟାର୍ଥକ ଓ ତୃପ୍ତ୍ୟାର୍ଥକ ପଦଯୋଗରେ ୩ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ତୁଳା ଓ ଉପମା ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ କେବଳ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।
- ୮ । ହେତୁ ଅର୍ଥରେ ୩ୟା ଓ ୪ମୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ହେତୁ ଶବ୍ଦଟି ସ୍ଥାଳିଙ୍ଗ ହୋଇଥିଲେ କେବଳ ୩ୟା ହୁଏ ।
- ୯ । ତବ୍ୟ, ଅନାୟ ପ୍ରଭୃତି କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ୩ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।
- ୧୦ । ସ୍ମରଣାର୍ଥକ, ଦୟା ଓ ଈଶ୍ ଧାତୁଯୋଗରେ ୨ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।
- ୧୧ । ଆଶୀର୍ବାଦାର୍ଥକ ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ୪ର୍ଥୀ ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ସ୍ଵସ୍ତି ଯୋଗରେ କେବଳ ୪ର୍ଥୀ ହୋଇଥାଏ ।
- ୧୨ । ନିମିତ୍ତାର୍ଥେ ୪ର୍ଥୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ କର୍ମ ସହିତ ଅବୟବାଦି ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିଲେ ୬ମୀ ହୁଏ ।
- ୧୩ । ‘ଉପବସତି’ର ଅର୍ଥ କେବଳ ବାସ କରିବା ହେଲେ ଅଧିକରଣ କର୍ମସଂଜ୍ଞା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ୨ୟା ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ‘ଉପବସତି’ ଯଦି ‘ଉପବାସ’ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଏ, ତେବେ ‘ଅଧିକରଣେ ୬ମୀ’ ହୋଇଥାଏ ।
- ୧୪ । କୁଧ୍ ଓ ଦୁହ୍ ଧାତୁ ଯୋଗରେ ୪ର୍ଥୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ତାହା ପୂର୍ବରୁ ଉପସର୍ଗ ଥିଲେ ୨ୟା ହୁଏ ।
- ୧୫ । ଦୂରାର୍ଥ ଓ ନିକଟାର୍ଥ ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ୪ମୀ ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ସମୟ ଓ ନିକଷା ଯୋଗରେ ୨ୟା ଓ ‘ଆରାତ୍’ ଯୋଗରେ କେବଳ ୪ମୀ ହୋଇଥାଏ । ଦୂର ଓ ଅନ୍ତିକାର୍ଥକ ଶବ୍ଦରୁ ୨ୟା, ୩ୟା ଓ ୪ମୀ ହୁଏ । ଯଥା :- ଗ୍ରାମସ୍ୟ / ଗ୍ରାମାତ୍ ଦୂରଂ / ଦୂରେଣ / ଦୂରାତ୍ ବିଦ୍ୟାଳୟଃ ଅସ୍ତି ।
- ୧୬ । ନିର୍ଦ୍ଧାରଣାର୍ଥେ, ଅନାଦରାର୍ଥେ ଏବଂ ସ୍ଵାମିନ୍, ସାକ୍ଷିନ୍ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ୬ଷ୍ଠୀ ଓ ୬ମୀ ହୁଏ ।
- ୧୭ । ନିମିତ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଯୋଗରେ ପ୍ରାୟ ସବୁ ବିଭକ୍ତିରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯଥା :- କିଂ ନିମିତ୍ତମ୍, କେନ ନିମିତ୍ତେନ, କସ୍ମିନ୍ ନିମିତ୍ତାୟ, କସ୍ମାତ୍ ନିମିତ୍ତାତ୍, କସ୍ୟ ନିମିତ୍ତସ୍ୟ, କସ୍ମିନ୍ ନିମିତ୍ତେ ।
- ୧୮ । ଦିବ୍ ଧାତୁଯୋଗରେ ୨ୟା ଓ ୩ୟା ହୁଏ । ଯଥା :- ଅକ୍ଷେଃ ଅକ୍ଷାନ ବା ଦୀବ୍ୟତି (ପଶାକାଠିରେ ଖେଳୁଛି) । କିନ୍ତୁ ଦିବ୍ ଧାତୁ ଉପସର୍ଗଯୁକ୍ତ ହେଲେ ୨ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା :- ଶତସ୍ୟ ଶତଂ ବା ପ୍ରତିଦୀବ୍ୟତି (ଶହେ ଟଙ୍କା ଲଗାଇ ପଶା ଖେଳୁଛି) ।
- ୧୯ । ଅନାଦରଭାବ ବୁଝାଇଲେ ମନ୍ୟ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗରେ ଅନାଦରବୋଧକ କର୍ମର ୨ୟା ଓ ୪ର୍ଥୀ ହୁଏ; ଅହଂ ଦ୍ଵାଂ ତୁଣଂ / ତୁଣାୟ ମନ୍ୟେ । କିନ୍ତୁ ଅନାଦରବୋଧକ ଶବ୍ଦଟି ପ୍ରାଣୀବାଚକ ହୋଇଥିଲେ, ସେଠାରେ କେବଳ ୨ୟା ହୁଏ । ଯଥା :- ସଃ ମାଂ କାକଂ ମନ୍ୟତେ । (ନ କାକାୟ)
- ୨୦ । ହ୍ର ଓ କୃ ଧାତୁର ଶିକ୍ଷିତ ପ୍ରୟୋଗରେ ୨ୟା ଓ ୩ୟା ହୁଏ । ଯଥା :- ହାରୟତି କାରୟତି ବା ଭୃତ୍ୟଂ ଭୃତ୍ୟେନ ବା କଟମ୍ (ଚାକର ଦ୍ଵାରା ସପ / ମସିଣା ନେଉଛି / କରାଉଛି) ।